

TUDÁS | MENEDZSMENT

A Pécsi Tudományegyetem
Felnőttképzési és Emberi Erőforrás Fejlesztési Intézetének periodikája
I. évfolyam. 1. szám

Tartalom

KOLTAI DÉNES	
Néhány gondolat a TUDÁSMENEDZSMENT első száma elé	3
CSERNÉ ADERMANN GIZELLA	
Az önrányított tanulás	4
KRISZTIÁN BÉLA	
A globalizáció és a személyügy „második első nyelve”	11
KLEISZ TERÉZ	
Professzionizálódási folyamatok és stratégiák a szociális munka/közösségi munka social work/community work fejlődéstörténetében, angol és amerikai metszetben	19
FORINTOS KLÁRA	
A humán erőforrás fejlesztésének lehetőségei a mai magyar társadalom értékeinek tükrében	33
NEMESKÉRI ZSOLT	
Konvergencia és regionális fejlődés	39
ZSIKÓ JÁNOS	
A kultúráközvetítés funkciói, fogalma	53
JAKAB JULIANNA	
Szerepváltás és identitásalakulás a női vállalkozóvá-válás folyamatában	72
TÓTH KRISZTINA	
Sztuációs komédia – egy sajátos televíziós műfaj és magyar változata	80
DINA MILETTA	
Anna Margit művészete és a gyermekrajzok világa	95

Megjelent az OTKA T030398 számú kutatás részeként.

ISSN 1586-0698

Szerkesztő bizottság: Bodó László titkár, FEEFI tudományos munkatársa (bodo@human.pte.hu), Bokor Béla adjunktus, a Baranya Megyei Közgyűlés alelnöke, Halmos Csaba elnök, PTE FEEFI adjunktusa, Tóth József, a PTE rektora, Vissi Ferenc személy- és munkaügyi igazgató, Primagáz Rt. Kiadja a PTE FEEFI, felelős kiadó: Koltai Dénes docens, a FEEFI igazgatója (koltai@human.pte.hu). Szerkesztőség: 7633 Pécs, Szántó Kovács János u. 1/b. Telefon: 72/251-444. Fax: 72/251-100, (feefi@human.pte.hu)

Néhány gondolat a TUDÁSMENEDZSMENT első száma elé

A lap, amit a Kedves Olvasó a kezében tart originálisan helyi, ez a lap lokális, de ez a lap csöppet sem provinciális. Ez egy új, egy helyi periodika első száma, a Pécsi Tudományegyetem Felnőttképzési és Emberi Erőforrás Fejlesztési Intézetének új vállalkozása – a szó nem gazdasági, hanem szellemi értelmében.

Ezt a lapot Péccsett írták a PTE FEEFI a munkatársai. Ezt még *csak* ők. A *csak* itt semmiképpen sem lekicsinylés, mert ez a *csak* azt jelenti, hogyha ez a lap jó lesz, akkor írnak bele mások is, írnak majd a Pécsi Tudományegyetem más karainak oktatói, hallgatói; azok, akik a FEEFI oktatási programjaiban részt vesznek, s azok is, akik nem – így lehet a lokálisból regionális és talán országos terjesztésű is. Szeretnénk, ha a nappali és levelező tagozatra járó hallgatóink kiadásra érett írásainak is fórumává válna a TUDÁSMENEDZSMENT.

Legnehezebb jó címet találni; a TUDÁSMENEDZSMENT talán összefoglalja a FEEFI oktatási-kutatási-tudományos tevékenységének valamennyi ágát-bogát: a személyügyi szervező-humánszervező és a művelődési és felnőttképzési menedzser szakon oktatott diszciplínák összességét, az intézet szellemi profilját – az emberrel való foglalkozás kultúráját. A tudás „menedzselése” ugyanis égetően fontos feladata. A tudásalapú társadalom megteremtése, ahogy azt az Európai Unió legutóbbi liszaboni csúcsertekezlete is megfogalmazta, ma már a gazdasági-társadalmi-kérdések középpontjába került. A tudásmenedzsmen tartalmilag kettős követelményrendszer; egyrészt a szellemi tőke minőségi megújításának folyamatát, másrészt a szellemi tőke leghatékonyabb felhasználásának gyakorlatát jelenti.

Ha a szakma iránt érdeklődő Kedves Olvasónak az lesz a véleménye, hogy a lap ténylegesen a humán erőforrás-fejlesztés és gazdálkodás, valamint a kultúra termelésének és közvetítésének aktuális, tudományos és módszertani problémáival foglalkozik, a lap tartalmát jónak és a gyakorlat számára hasznosnak ítélik meg, akkor elértük célunkat. A tudás folyamatos minőségi megújítása – a Life Long Learning az élethosszani tanulás (amit a magyar a jó pap is holtig tanul szólással ismer) – ma a világon mindenütt ugyanazt jelenti, egyúttal intézetünk neve szorosan korrelál vele. Vita volt arról is, hogy folyóirat legyen a borítóra írva vagy egyszerűen az: periodika. Az utóbbi mellett döntöttünk, mert jelenlegi forrásaink ennyit bírnak el.

A TUDÁSMENEDZSMENT-et szakmailag kiváló, értő és hiteles szerkesztő bizottság irányítja, melynek elnöke *dr. Halmos Csaba*, a FEEFI adjunktusa, titkára *Bodó László* tudományos munkatárs, tagjai pedig: *Bokor Béla* adjunktus a Baranya Megyei Közgazdasági és Statisztikai Intézet elnöke, *dr. Tóth József* akadémiai doktor, egyetemi tanár, a PTE rektora és *Vissi Ferenc*, a Prímagáz Rt. vezérigazgató-helyettese. A cél a minőség, a szakmaiság és a tudományos igényesség maradéktalan megőrzése. A szerkesztő bizottság ezen örökösök. Mindannyian szeretnénk, ha a TUDÁSMENEDZSMENT az Ön társává szegődne: munkában, kutatásban, tanulásban – a szellemi kirándulásokban.

CSERNÉ ADERMANN GIZELLA

Az önirányított tanulás

Az önirányított tanulás a modern andragógiában gyakran használt fogalom. Kifejezi, hogy a felnőtt ember olyan autonóm lény, aki a tanulást saját szükségleteinek a kielégítésére használja. Ugyanakkor az önirányított tanulás fogalma gyakran félreértelmezésekre ad lehetőséget. A legáltalánosabb a gyakorlatban az önirányított és az önálló tanulás szinonimaként való használata, holott az önálló tanulás történhet külső irányításra is. Egy főiskolai vizsgára a mások által meghatározott követelmények és szakirodalom segítségével önállóan készül fel a jelölt anélkül, hogy módjában állna a tanulási célokról való döntésekbe beleszólni, mivel ezeket mások már meghozták helyette.

Az önirányított tanulás definíciója:

A logikai definíció megadása nem egyszerű, ezért először megadjuk az önirányítás jellemzőit. Önirányított tanulásról beszélünk akkor, ha a tanuló kezdeményezi a tanulást, ő határozza meg saját igényeit, definiálja a tanulás céljait, kiválasztja a megfelelő stratégiát és a tanulási eredmények értékelésének módját. Mezirow¹ jellemzése szerint az önirányított tanulás a felnőtt tanuló képessége a kritikai reflexióra és saját élethelyzetének megváltoztatására. Mondhatnánk azt is, hogy az önirányítottság belső erő, ami az egyén számára lehetővé teszi, hogy befogadja, elemezze azokat az új információkat, amelyek szükségessé teszik, hogy saját élethelyzetén változtasson, és ezt végre is tudja hajtani.

Az önirányítottságról folyó tudományos viták rámutatnak arra, hogy az önirányított tanulás igen fontos jellemzője, hogy a tanuló kontrollt gyakorol saját tevékenysége felett. Garrison² hangsúlyozza, hogy az önirányított tanulás alapja a felelősségvállalás, a tanulás ellenőrzése és a kritikai gondolkodás megléte a tanulóban. A tanuló önirányítottságának foka az élethelyzetek és a rájuk adott tanulási válaszok végtelen kontinuumában helyezkedik el. Minden tanulást, ami az egyén életében bekövetkezik, saját életvonalával párhuzamosan lehet vizsgálni.

A teljes autonómiával jellemezhető tanulási programra ad példát Moore³ az alábbiakban: A háziasszony elhatározza, hogy szeretne jobb szakácsnővé válni, és meg akarja tanulni, hogy 90%-os eredményességgel tudjon három féle süteményt sütni a családjának. A tanuláshoz egy szakácskönyvhöz fordul segítségért, a tanulás sikerét pedig a család elégedettségével méri. A tanuló önállóan jelölte meg a tanulás célját, kiválasztotta a tanulási segédeszközt, majd megadta az eredményesség kritériumait.

¹ Mezirow, J. and Associates (1990) *Fostering Critical Reflection in Adulthood*. San Francisco: Jossey-Bass Publishers

² Garrison, D.R. (1992) *Critical thinking and self-directed learning in adult education: An analysis of responsibility and control issues*. *Adult Education Quarterly*, 42 (3), 136–148. fbf

³ Moore, M. :Az önálló tanulás elméletéről. In: Maróti Andor (szerk.) (1997): *Andragógiai szöveggyűjtemény II*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 132.o.

Ellsworth⁴ megállapította, hogy egymagában az életkor nem határozza meg, hogy valaki képes-e önirányított tanulásra.

Figyelembe véve, hogy a tanuló önirányított szereplője a tanulási folyamatoknak, a felnőtteket képző tanár sok esetben kényszerül arra, hogy újra gondolja a tanítási tartalmakat, módszereket, a tanulási környezetet, hogy helyet adjon a tanulói önirányításnak. A merev intézményi keretek nem teszik lehetővé az önirányítottság érvényesülését a felnőtt tanulásában.

Az önirányított tanulás nem feltétlenül váltja ki a hagyományos felnőttoktatás híveinek egyetértését, ugyanis a tanártól és a tanulótól is a tradicionálistól eltérő magatartást kíván.

Az önirányított tanulás lehetőségének megteremtése a felnőttoktatóval szemben is határozott követelményeket támaszt:

- Az andragógus segít a tanuló kiinduló helyzetének megállapításában, megfelelő módszereket ajánl az önvizsgálat elvégzéséhez.
- Bátorítja a tanulót, hogy a tudást kontextuális képződménynek tekintse, ami lehetővé teszi, hogy saját élethelyzeteiben akár egyedül, akár közösségben eredményesebben tudjon cselekedni.
- Partneri viszonyt alakít ki a tanulókkal, tanulási szerződéseket köt velük a tanulási célok, eszközök és stratégiák meghatározására.
- Inkább menedzsere a tanulási folyamatnak, mint információforrás.
- Amit tanít, azok elsősorban az önirányított tanuláshoz szükséges készségek, a munka és tanulás során a döntési képesség, az önértékelés, a személyiségfejlesztés eljárásai.
- Segít a tanulónak abban, hogy kialakuljon benne a tanulásban való függetlenség érzése, a függetlenség iránti kedvező attitűd.
- Az önirányított tanulás támogatójának ismernie kell a tanulói személyiségtípusokat és a tanulási stílusokat ahhoz, hogy megfelelő segítséget tudjon nyújtani a tanulásra vállalkozó egyénnek.
- Figyelembe véve, hogy a felnőtt sok élettapasztalattal rendelkezik, az andragógus bátorítja a saját tapasztalatok feldolgozását és az önálló problémamegoldást.
- Ahogy a fentiekben kifejtettük, a tanár feladata az önirányított tanulás támogatásában az önirányított tevékenységhez szükséges képességek kialakítása. Ennek érdekében segít a kritikai gondolkodás kialakításában, a logikai és a tekintélyi érvelések megkülönböztetésében.
- Etikusan viselkedik, ennek következtében nem ajánlja az önirányított tanulást olyan esetben, amikor az nem felel meg a tanuló szükségleteinek és felkészültségének.

A tanulás gyakran intézményi keretek között zajlik. A tradicionális intézményrendszer a tanulás totális irányítására épül. Ilyen keretek között az önirányított tanulás nem valósulhat meg.

Az alábbiakban vizsgáljuk meg, hogy melyek az önirányított tanulás intézményi feltételei:

- Az önirányított tanulás támogatását vállaló intézmény rendszeres kapcsolatot tart olyan szakértőkkel, akik tudnak segíteni a tanulási curriculumok és az értékelési kritériumok kidolgozásában.

⁴ Ellsworth, J.H.(1992) Adult's learning. The voices of experience. Journal of Adult Education, 21(1), 23–43.

- Az intézmény arra törekszik, hogy megismerje a tanulói érdeklődés alakulásának trendjeit, a tanulók tényleges tanulási szükségleteit.
- A tanulás segítői kialakítják a tanulók aktuális és elvárt teljesítményének értékelésére szolgáló eszközöket.
- A képzőhely alkalmat teremt az önirányított tanulóknak, hogy reflektáljanak arra, amit tanultak.
- Az önirányított tanulás sikere érdekében az intézmény szorgalmazza tanulóköri, hallgatói önszervező csoportok létrehozását.
- Gondoskodik az oktatószemélyzet kiképzéséről, és alkalmat teremt arra, hogy az önálló tanulás irányítását átültessék saját gyakorlatukba.

Nem gondolhatjuk azonban, hogy minden, az andragógiában alkalmazott eljárás ugyanolyan hatáskörrel alkalmazható bármely felnőttképzési szituációban, éppen ezért nem minden helyzetben alkalmazhatjuk az önirányított tanulási eljárásokat sem. A professzionálisan felkészült andragógus képes eldönteni, hogy mikor lehetséges az önirányított tanulást szorgalmazni.

Az önirányított tanulás alkalmazása azokban az esetekben, amikor a tanuló arra nincs felkészülve, rossz hatást gyakorol rá, és azt az érzést kelti benne, hogy intellektuálisan nem tud az elvárásoknak megfelelni. Az önirányított tanulásra felkészült felnőtt jellemzőiről a későbbiekben még szólnunk.

Az alábbiakban bemutatunk egy módszert önirányított tanulási program tervezésére.

Tanulmányi szerződés⁵

A tanulmányi szerződés a tanulás alternatív útja, amely a tartalomtervezést a folyamattervezéssel helyettesíti.⁶

A tanulmányi szerződés módszere az elmúlt évtizedben nyert polgárjogot. A felnőttképzés jelentős képviselői, így Knowles munkái is rámutatnak arra, hogy a felnőttek tanulásának az előző tapasztalatokra és a felnőtt szükségleteinek elemzésére kell épülniük. Mivel a fenti két tényező alapján számtalan tanulási igény fogalmazható meg, ezeknek a kielégítésére fejlesztették ki a tanulási szerződés módszerét. A tanulmányi szerződéseknek több konkrét formája lehet, a legfontosabb azonban, hogy mindegyik lehetővé teszi a tanulás egyénre szabását.

Miért használhatjuk a tanulmányi szerződést?

A felnőttképzéssel kapcsolatos kutatások egyértelműen kimutatták, hogy amikor a felnőtt számára természetes, hogy megtanul valamit, erősen önirányított ebben a folyamatban. Nem ez a helyzet akkor, ha valamit meg akarnak tanítani neki. Kutatási eredmények bizonyítják, hogy amit a tanuló saját kezdeményezésére tanul meg, az sokkal tartósabb, mint amit tanítanak neki.

A tanulás, amelyre egy adott egyénnek szüksége van, kizárólag individuálisan tervezhető. De ha a tanulás célja, hogy valamilyen foglalkozásra alkalmassá tegye az egyént, munkaképességeket fejlesszen ki benne, nem lehet figyelmen kívül hagyni annak a közegnek (vállalatnak, intézménynek, foglalkozásnak) az elvárásait sem, aminek a jelölt meg kíván felelni. A tanulmányi szerződés egyfajta egyezség a külső elvárások és a tanuló igényei között.

⁵ Learning contract. <http://www-distance.syr.edu/contract.htm>

⁶ Knowles, M.S. (1980) *The Modern Practice of Adult Education From Pedagogy to Andragogy*. Englewood Cliffs, NJ: Cambridge Adult Education

A hagyományos oktatásban a tanulási tevékenységet a tanár és az intézmény strukturálja. A tanulónak megmondják, hogy milyen célokat kell elérnie, milyen forrásokat mikor és hogyan kell felhasználnia a tanuláshoz, és hogyan értékelik azt, hogy elérte-e a céljait. A tanulmányi szerződés ezzel szemben egy olyan eszköz, amelyben a jelöltek a tanárral, mentorral, segítővel egyetértésben tervet készítenek arról, hogy a tanuló hogyan fog tanulási tapasztalatokat szerezni. A tanuló maga is részt vesz egyéni szükségleteinek és igényeinek a felmérésében, a célok meghatározásában, az ismeretforrások és az ismeretszerzési stratégiák megtalálásában, az értékelés módszereinek meghatározásában, kialakul benne az az érzés, hogy a tanulási terv saját alkotása. A tanulmányi szerződés hozzájárul ahhoz is, hogy a tanulás céljai, a megszerzendő tapasztalat a tanár vagy facilitátor számára is világos legyen.

Hogyan dolgozzunk ki egy tanulmányi szerződést?

1. lépés: A tanulási szükségletek diagnózisa

A tanulási szükséglet az a távolság, ami az egyén jelenlegi és elérni kívánt állapota között helyezkedik el. Ennek alapján az egyén máris meg tud fogalmazni bizonyos tanulási igényeket.

Ha erre a tanulni vágyó egyén önállóan nem képes, akkor a következő folyamatot érdemes végiggondoltni vele: Először is alkossa meg annak a szerepnek a modelljét, amit be akar tölteni (szülő, tanár, politikus, menedzser, szakmunkás stb.) Egyes professziók esetében léteznek kompetencia-listák, amelyek segítenek a szükséges tudás feltárásában. Ha ilyenek nincsenek, barátok, ismerősök, kollégák és szakértők segíthetnek a kompetencia-listák összeállításában. A kompetenciák tanítható képességek valaminek a meghatározott szinten történő elvégzésére. Például „kerékpárral járnai otthonról a munkahelyre a fizikai erőnlét megőrzése érdekében” egy olyan kompetencia, ami feltételezi annak ismeretét, hogy hogyan működik a bicikli, tudni kell az utat otthonról a munkahelyig, meg kell érteni a kerékpározás veszélyeit, el kell sajátítani a kerékpározáshoz szükséges skilleket. A kerékpározás iránti kedvező attitűd kialakítása szintén szükséges. Ahhoz, hogy országos kerékpártúrát tegyünk, magasabb szintű kompetenciákra van szükségünk.

Ha sikerült megalkotni a kompetencia-modellt, a következő feladat annak a távolságnak a meghatározása, ami a jelenlegi tudás és az elsajátítandó tudás között van. Ezt megteheti a tanuló egyedül is, de lehetnek segítőitársai, akik megfigyelik az aktuális teljesítményét. Szerencsés esetben a tanuló egyes kompetenciákat már megfelelő szinten elsajátított, így csak a hiányzó kompetenciákra kell koncentrálnia. Ha pl. tud már kerékpározni az illető, akkor a közlekedési szabályokat kell megtanulnia és a kerékpározás iránti pozitív attitűdöt kell kifejleszteni.

2. lépés: A tanulási célok meghatározása

Ezek után elkezdhetjük a tanulmányi szerződés megfogalmazását. Minden, az első lépésben diagnosztizált tanulási szükségletet tanulási céllá alakítunk. A tanuló legyen biztos abban, hogy tanulási céljai azt írják le, amit ő maga tanulni akar. Használjunk a célok leírására olyan terminológiát, amit a tanulni vágyók a legjobban tudnak értelmezni. Meg lehet jelölni az elsajátítandó tartalmat, a kimentit viselkedést, vagy a növekedés irányát.

3. lépés: Azonosítsuk a tanuláshoz szükséges forrásokat és stratégiákat

Ha meghatároztuk valamennyi tanulási célunkat, írjuk mellé, hogy hogyan gondoljuk az adott cél elérését. Jelöljük meg, hogy milyen forrásokat használunk (tárgyi vagy személyi segítséget veszünk-e igénybe), tervezzük meg, hogy hogyan építjük be

új tudásunkba korábbi tanulási tapasztalatainkat, és adjuk meg azokat a stratégiákat, technikákat és eszközöket, amelyeket használni fogunk.

4. lépés: Pontosítsuk a teljesítés időpontját

Harmadik elemként a szerződésbe írjunk határidőket, amelyek reálisak és vállalhatóak. Ha az intézménynek vannak kötelező határidői, akkor azokat kell figyelembe venni.

5. lépés: Határozzuk meg a teljesítés bizonyítását, azaz az elsajátítás sikerének ellenőrzését!

Tervünkbe írjuk be, hogy milyen bizonyítékokat találunk arra, hogy sikerült elérni a kitűzött célokat. A korábbi példára visszatérve el tudunk jutni kerékpárral az otthonunkból a munkahelyünkre anélkül, hogy vétenének a közlekedési szabályok ellen.

6. Lépés: Döntsük el, hogyan fogjuk érvényesíttetni a teljesítményt

Minden cél mellett jelöljük meg, hogy melyek a cél elérését jelző siker kritériumai. Az ismeretek elsajátításához megfelelő kritérium a világosság, pontosság, hasznosság stb. A skillek szintjének meghatározása könnyebb valamivel, ebben az esetben az elsajátítás kritériuma lehet a flexibilitás, gyorsaság, pontosság, képzeletgazdagság stb. Adjuk meg azt is, hogy ki fogja tanúsítani a célok elérését. Ha valaki például ír egy cikket, akkor szükség lesz egy olyan személyre, aki képes megítélni a cikknek a minőségét. Kérdés, hogy hogyan fogja kifejezni az értékelést az adott személy, értékelési skálát használ, vagy leíró értékelést ad. Ha szakmai készségeit akarja javítani, akkor van-e a munkahelyén olyan személy, aki meg tudja ítélni a fejlődést.

7. lépés: A szerződés átvizsgálása a konzulenssel:

Miután a tanulni vágyó felnőtt elkészítette a szerződés tervét, hasznos, ha megvitatja néhány kollégájával, szakértővel vagy felnőttképzővel. A következő kérdésekre érdemes választ keresni:

– Világosak, érthetőek és realizisztikusak-e a tanulási célok? Leírják-e, hogy mit kell tanulni?

– Gondolja-e a konzulens, hogy más tanulási célok is kitűzhetőek?

– A tanulási stratégiák megfelelőek és hatékonyak-e?

– Lehetne-e más forrásokat és stratégiákat használni?

– Világos-e a tanulási stratégiák relevanciája az elérendő célokkal?

– A teljesítés kritériumai világosak, relevánsak és meggyőzőek-e abból a szempontból, hogy igazolják a célok elérésének sikerét?

– Lehetséges lenne-e más kritériumokat használni a tudás érvényesítésére?

8. Lépés: A szerződés teljesítése:

A szerződés készítője ismeri a legjobban, hogy mit tartalmaz az általa készített szerződés, ezért kezdjen hozzá a végrehajtáshoz.

9. Lépés: A tanulás értékelése:

Amikor az önirányított tanulást végző egyén úgy érzi, teljesítette a szerződést, szeretne saját magának is biztosítékot arról, hogy eredményes volt a munkája. Ilyenkor a 7. lépésben említett konzulensnek is felül kell bírálnia, hogy hogyan sikerült a tanulás.

Milyen jellemzőkkel rendelkeznek azok a tanulók, akik alkalmasak arra, hogy tanulmányi szerződések keretében önirányított tanulást végezzenek?⁷

Mindenekelőtt azoknak a felnőtteknek javasolható az önirányított tanulás, akikben erős a tudás iránti igény, akik pontosan tudják, hogy mit kellene elsajátítaniuk,

⁷ Knowles, M.S. (1986) i.m. p.41.

mielőtt időt és energiát áldoznánk a tanulásra. Ezek a jelöltek a tanulási szerződés előkészítése közben újra alaposan átgondolják, hogy miért van szükségük az adott tudásra.

Az önirányított tevékenység iránti törekvés megléte a tanulásra vállalkozóban szintén alapfeltétele annak, hogy tanulási szerződéssel tanuljon az egyén. A felnőtt-ség kritériuma, hogy az ember felelősséget vállaljon saját tevékenységéért, ugyanakkor elvárja másoktól is, hogy őt önirányításra képes egyénként kezeljék. A tanulmányi szerződés megtervezésekor a tanár vagy segítő elfogadja és ösztönzi a tanuló saját terveinek, tanulási céljainak, stratégiáinak kidolgozását, de mindezt csak akkor teheti, ha a jelölt maga is hajlandó kooperálni az oktatóval.

A felnőtt emberek saját tanulási stílusa, tanulási tempója, előzetes tudásának rendszere kialakult, és tükrözi az egyén sajátosságait. A tanulási szerződés különösen alkalmas arra, hogy teljesen individualizált terv alapján történjen a tudás megszerzése, így kielégíti azoknak a szükségleteit, akik speciális utat akarnak bejárni a tanulási folyamatban.

Az önirányított tanulás probléma és élet-centrikus. Azok az emberek, akik leginkább saját élethelyzeteik feldolgozására törekszenek, többet profitálnak a tanulmányi szerződés alapján folyó rendkívül rugalmas programokból, mint a csoportban történő tanulásból.

Az önirányított tanulás kizárólag azoknál a felnőtteknél hozhat sikert, akik belső motivációval rendelkeznek. Ilyen belső hajtóerőnek tekinthető felnőttek esetében az önértékelés, felelősségtudat, a kreativitás, az önmegvalósítás iránti igény.

Az önirányított tanulást a szakemberek részéről számos kritika is éri, amit érdemes előre számításba venni a tanulási programok kialakításánál.

Egyes félreértelmezések szerint az önirányított tanulás nem kívánja meg az andragógustól az irányítást, a tevékenység strukturálását, a motiválást, tanulási alternatívák kidolgozását. A szigorúbb kritikusok bírálataikban odáig is elmennek, hogy az önirányított tanulás jó ürügy a tanárnak arra, hogy minden felelősségtől megszabaduljon. Extrém esetként említik a bírálók azt is, hogy azok a tanárok alkalmazzák szívesen ezeket a módszereket, akik kiváló kommunikátorok, de kevésbé kompetensek a tanítandó tartalomban. Miközben azonban meghagyják a tanulóban azt a kellemes érzést, hogy saját maga határozza meg a tanulását, továbbra sem fogja tudni mindazt, amit korábban sem tudott.

Azok a felnőttképzők, akik igazán értik az önirányított tanulás lényegét, nem fogják azt hinni, hogy kisebb szerepük van a tanulási folyamatban, hanem átstrukturálják nézőpontjukat saját felelősségükről.

Tough⁸ eredményei alapján az Ausztráliában, az Egyesült Királyságban, Kanadában, Ghanában, Izraelben, Jamaicában, Új-Zélandon, az Egyesült Államokban és Zairében folytatott csaknem 60 vizsgálat azt mutatta, hogy a átlagos tanuló évente öt különböző tanulmányi projektben vesz részt, ami hetenként csaknem 10 óra tanulást jelent. Az említett vizsgálatok szerint a tanulmányi projektek 73%-át az érintett maga tervezi. Az ilyen tanulásban részt vevő embereket nevezik autonóm tanulónak, de őket szokták az autodidakta jelzővel is illetni.

Ezek az eredmények felhívják a figyelmet arra, hogy a felnőttek sokkal több tanulási projektben vesznek részt önirányítottan, mint amilyen arányban a mások által tervezett és felkínált foglalkozásokat látogatják. Az USA-ban végzett vizsgálat sze-

⁸ Trough, A.M.: Az önálló tanulás: elmélet és gyakorlat. In: Maróti Andor (szerk.) (1997.) i.m. 110–118.o.

rint a felnőttek azért választják az önirányított tanulást, mert közvetlen hasznot, saját életproblémáik adekvát és egyéni megoldását remélik tőlük. A tanfolyamok, a szervezett képzések gyakran nem foglalkoznak az egyén kérdéseivel, vagy ha igen, bonyolult megszervezni a részvételt, és a tanulást egy, a tanár szerepét betöltő idegen irányítja.

A hazai felnőttképzés szakemberei számára a fenti tendenciák komoly kérdést vetnek fel: képes-e a klasszikus felnőttoktató hagyományos tanári szerepét felcserélni az önálló tanulási folyamatot menedzselő segítőtárs szerepével? Ha ezt nem tudja megtenni, csupán partikuláris szereplőjévé válik a felnőtt tanulási folyamatainak.

KRISZTIÁN BÉLA

A globalizáció és a személyügy „második első nyelve”

Hazánkhoz hasonlóan¹ más országokban is igyekeznek az oktatás, képzés forrásainak gazdaságos kezelésére. A különböző tudományos tantárgyi súlyozások (pl. a kreditrendszer, óraszámok, jelentkezések aránya) matematikai rendezése nem mindig sikeres. Az elmúlt években (1998-tól) a Helsinkii Egyetem szakemberei tudományos alapon közelítették meg azt, hogy egy-egy fakultás milyen haszonnal működik. A hallgatók száma, az óraszámok, a vizsgák fokozatainak elemzése és az állásigények nyomán elérték viszonylagos eredményt adnak. A Helsinkii Egyetem ilyen megfontolása alapján a kis nyelvek, közte pl. a finnugor nyelvek lektori állásai kerülnek veszélybe. A hazai egyetemeken is nehezen tarthatóak fenn a kis szakok. Németországban az un. „orchidea” szakok – a kis nyelvek – körüli viták ismét fellángoltak². Az ELTE és más egyetemek nemzetiségei szakjai máris támogatottak (15%-os kiegészítő normatív támogatást kapnak), egyéb kisebb szakok pedig pályázatok útján juthatnak támogatáshoz.³

Az ilyen és hasonló értékelések, gazdasági, politikai megfontolások az egyes nyelvek gazdasági értékét, szükségességét egyre inkább előtérbe állítják. A világban a beszélt nyelvek sokasága él, amelyek ez egyes népcsoportok, kisebb népek nemzetivé válása, önállósági törekvései folytán új igényeket, elfogadtatást kíván. A világ nyelveinek eloszlása az Európán kívüli térségekre koncentrálódik (1. táblázat) és a globális szerveződésű vállalatok, a globális igazgatás szembesül a nyelvi sokasággal. Az UNESCO 1997-ben 6528 nyelvet tartott számon. A globalizáció folyamatában mindenütt jelenség a nemzeti elemek előretörése, ugyanakkor a változásoknak sok kis nyelv áldozatul esik, új helyzetbe kerül. Ennek ellenére az már nyilvánvaló, hogy a nemzetközi kommunikációnak a kis nemzeti nyelvek a vesztesei. A diplomácia nyelve már nem a francia, a tudományé nem a német, mint ahogy ez a századfordulón még általánosnak volt mondható. Az angol minden területen átvette a vezető szerepet (2. táblázat). A folyamat állandósul és számos összetevője is van, politikai és technikai szempontból egyaránt. A világ hatalmi szempontból egypólusúvá lett, az USA meghatározó szerepű gazdasági és kulturális téren egyaránt. A mozikban, a videópiacon a tv-ben, a menedzserképzésben amerikai filmek uralják a terepet. Többségében amerikai, globalizálódott mintát követ a hivatali infrastruktúra, az öltözék, magatartás. A nemzeti kultúrák igyekeznek fenti hatásokat érzékelni, oktatásba, kép-

¹ Baranyai András: *Iparszerű oktatás felsőfokon*. Magyar Tudomány. 1998.6.723–731. p.

² A Helsinkii Egyetem az állami költségvetésből egy összegben kapja a működéshez szükséges pénzt. Az elosztást az egyetem vezetése végzi, ezért szükségessé a „képzési hatékonyság” vizsgálata (Markku Linna a finn oktatási minisztérium képzési és tudománypolitikai főigazgatójának nyilatkozata. In: *Kis nyelvek veszélyben? /Major Árvácska/*. Népszabadság 1999 aug.6. 9. o., *Hasznos orchideák* (Heiszler Viktor). Népszabadság. 1999 okt.27. 10 o.

³ Bajban lesznek a kis szakok. *Világgazdaság* 1999 szept. 28. 9. o.

zésbe, magatartásba bevinni, azokat tudatosítani,⁴ esetenként több-kevesebb eredménnyel ellensúlyozni⁵. Az áruk reklámja, marketingje, csomagolása és feliratozása szintén „angolosodnak”. Ennél is erősebb azonban a az angol nyelv pénzügytechnológiával, a számítógépes rendszerekkel, a programnyelvekkel és funkcióival, a kereskedelem marketing és reklámgyakorlatával, az internetes hálózattal összefüggő befolyása⁶. Az angol tanítása Nagy-Britanniában jelentős üzletág. A világ egyik leggyorsabban fejlődő nyelvi „iparága” a legjelentősebb szellemiexport-bevételi forrása, évente egymilliárd fonttal járul az államháztartáshoz. Az angol nyelv tanításának minőségét féltve őrzik. Ezt az ARELS, az „English in Britain” akkreditációs testülete végzi, ötéves ismétlődő ellenőrzéssel. A testület 225 angol nyelviskolának adta meg a tanítás jogát (1998).

A számítógépes nyelvek között is végbement ilyen folyamat. Az intelligens és sokrétű ALGOL 60 majd az ALGOL 68 helyett a praktikus egyszerűbb FORTRAN majd a PL.1. győzött, mert az akkori szuperhatalom, az IBM ezeket preferálta. Különleges célokra, periferikus nyelvként él a sokoldalú PSCAL, az APL és társaik, gyorsan terjed és középiskoláink, egyetemeink is bevezetik a JAVA programozási rendszert. Ezt a rendszert hazánkban két év alatt tizenöt egyetem és főiskola harmincnégy oktatója tanulmányozta és gyakorolta. A Java Szövetség (IBM, IQSoft, Novell, Oracle, Sun Microsystems) megállapodást kötött az INFO.Plus Alapítvánnyal és az Informatika-Tanárok Egyesületével a kölcsönös fórumteremtésre.⁷ A számítástechnika egyeduralmában hívők olyan végletes kijelentésre is ragadtatják magukat, hogy „A nyomtatott újságnak csak három éve van hátra. Azután vagy drótra kerül, vagy megszűnik” – állítja Andy Grove – az Intel konszern nemrég visszavonult főnöke.⁸

Az EUROSTAT (az EU Statisztikai Hivatala) legutóbbi kiadványa azt állapítja meg, hogy az EU tagjelöltek közoktatásában a legnépszerűbb az angol nyelv, az általános és középiskolások jóval több, mint fele tanulja az angolt. Az angoloktatásban résztvevők aránya ezen a korosztályon belül a legmagasabb Csehországban, Észtországban és Szlovéniában. A diákok 58%-a tanul oroszul Észtországban, 49% az arány Litvániában, 39% Lettországban és 31% Bulgáriában. Az említett korosztályból Magyarországon mindössze 3% vesz részt orosz nyelvi oktatásban⁹. A hazai vizsgálatok során megállapítható, hogy a hetvenes évekbeni 9,2%-os nyelvismerettel szemben a nyolcvanas évek végére a 14 éven aluliak 11,8%-a ismer legalább egy nyelvet, a 18 éven felülieknél ez az arány 11,2%¹⁰. A valamilyen fokú nyelvismeretet vizsgáló kérdésre a megkérdezettek 32%-a nyilatkozott úgy, hogy bizonyos fokig járatos valamely nyelvben, 11% kettő, 3% pedig három vagy annál több nyelv valamilyen szintű ismeretét jelezte. Az angol és német a legnépszerűbb, a francia, olasz,

⁴ Poór József: Nemzetközi emberi erőforrás menedzsment. Bp. KJK. 1998.

⁵ Millot, Lorraine: „Nein” az InterCytire és a GlobalCallra” Liberation 1999 szept. 20., in: Élet és Irodalom 1999 okt. 15. 18. o.

⁶ Nyelvoktatás az ezredfordulón. Konferencia Győrött 1999 nov. 19–21. .

⁷ Az ELTE-n a JAWA lesz az első programozási nyelv. Napi Gazdaság. 1999 július 21. 19. o.

⁸ Andy Grove-Gróf András nyilatkozata. Magyarországi Cash-Flow. 1999/10.

⁹ A diákok Magyarországon tanulnak a leghosszabb ideig, 10 évig, állapítja meg az EUROSTAT jelentés. (Világgazdaság. 1999 nov. 26. 11 o.) Az orosz nyelv tanításával kapcsolatban a győri konferencia állapította meg azt, hogy az oroszul tanulók, ha akarnak sem tudnak tanulni, mert a legtöbb helyen leépült az orosz nyelvoktatás.

¹⁰ A MTA- ELTE Kommunikációs Kutatócsoportja vizsgálata (1998).

orosz illetve spanyol nyelvet beszélők száma igen alacsony. Ugyanakkor a nyelveket ismerők fele jelentette ki, hogy tudásuk igen alacsony szintű¹¹.

Az Európai Unió tizenöt tagállamában 11 különböző nyelven beszélnek (3. táblázat). Elvileg az EU nem korlátozza a helyi nyelvek használatát. Egyik javaslatuk szerint minden országban minden nyelven lehet kommunikálni. Mivel nincs európai „közös hivatalos nyelv”, a nyelvtudás és fordítás-igény állandósul. A világon a kínait beszélik a legtöbben. Hivatalos nyelvként a világon jelenleg 63 ország az angolt, 34 a franciát használja¹². A spanyol nyelvet 23, az arabot 22, a németet hét országban használják hivatalos nyelvként¹³.

A globalizáció kettős hajtóereje a technikai-technológiai fejlődés és a nemzetközi áru- meg tőke mozgások liberalizációja. A világgazdaságban a globalizáció legfontosabb műszaki-gazdasági alapját a távközlés és az informatika összekapcsolódásából származó – szó szerint is – beláthatatlan távlatok jelentik¹⁴. Ez az alkalmazottak számára a használandó nyelvtudásban is változásokat indukál. A globális gazdaság a nemzeti nyelvekkel, azok érvényességével kevéssé törődik. Azok használatát érdekei alá rendeli. Megítélésének egyik alapja a nyelvek „gazdasági erőssége”, funkcionális jelentősége, amely elsősorban a gazdasági, mérnöki, pénzügyi „szaknyelviség” kommunikációs értékét részesíti előnyben¹⁵. Ilyen összehasonlításoknál az anyanyelvűekre eső nemzeti össztermék (GDP) értékét hasonlítják össze. Ennek tükrében 4200 milliárd dollárral az angol áll az élen. Második a japán kb. 1200, a harmadik a német 1090 milliárd dollárral. Az angol nyelvet tanulják a legtöbben. A helyi nyelvek „használata” esetleges, mivel a gazdaság és az emberi erőforrás meg a számítástechnika nyelve általában az angol. Az új követése, a jobb megélhetést, életformát nyújtó lehetőség elnyerése részben az angol nyelvtudás feltétele, a fiatalok számára ez jelentős motiváció. Erről szólt nemrég Budapesten a magyar származású, egyébként virológus Nobel-díjas Daniel C. Gajdusek is. Mindezzel szemben természetes a nemzeti nyelvek különböző ellenállása, amely a végletes tagadásig is eljut vagy azokra az ellentmondásokra mutat rá, amely az egyébként saját nyelvű közléseket is a divatos – esetünkben az angol – nyelvre fordítja.

Az emberi erőforrásokkal, személyügyi kérdésekkel foglalkozók a globális gazdaságban vezető szerepet játszó kapcsolatrendszereknek megfelelően elsősorban az angolt veszik igénybe. Az elmúlt évtizedekben új tulajdonosi struktúra alakult ki és a külföldi tulajdonú vállalatok (4. táblázat) számos oldalról befolyásolták szervezetüket, visszahatva környezetükre is. Ezek a vállalatok átalakították a vezetést, a vállalat finanszírozását. Új termékeket hoznak be, igényeket generálnak és elégítenek ki, kényszerítve/készítve erre beszállítóikat is. Hatékonyá teszik a termelést, jövedelmezővé a korábbi beruházásokat vagy legalább azok egy részét. A külföldi cégek új munkakultúrát fogadtatnak el a kapukon belül, de részben azokon kívül is. Sokoldalúan segítik hozzá a magyar alkalmazottakat az un. „lány” technológia megismeréséhez. Az itt tanultakat szigorúan megkövetelik és azokkal igyekeztetnek olyan ered-

¹¹ Vö. A magyar nyelv az informatika korában. Bp. MTA. 1999.

¹² Franciául tudni érdemes. Gerard Larcher a francia szenátus alelnöke szeretné, ha Magyarországon minden megyében lenne kétnyelvű gimnázium. Ehhez legalább egymilliárd Ft. kellene. Franciaország anyagi támogatását máris kilátásba helyezte a politikus (VG). Világgazdaság 1999 szept. 28.9.o.

¹³ Az EU-n belül évente 1,1 millió oldal különféle szövegeket fordítanak le. A mintegy ötszáz főállású fordító 1998-ban 11244 rendezvényen végzett fordítói munkát.

¹⁴ Csáki György: A globalizálódott világgazdaság. Élet és Irodalom. 1998 február 20. 5.o., Havas Attila: A távközlési ipar átalakulása. In: Inzelt Annamária: Bevezetés az innovációmenedzsmentbe. Technológiai menedzsment. Bp. Műszaki-Magyar Minőség Társaság. 1998.300–319.

¹⁵ Vö. a győri Nyelvtanítás az ezredfordulón címmel megrendezett konferencia anyagai. Győr.1999.

ményeket elérni, mint amelyet alapvállalataikban elérnek. A hazai részlegeket, azok fejlesztését csak akkor erősítik, ha azok képesek olyan eredményeket elérni, melyeket a vállalatbirodalmak hasznosítani tudnak. A sikerességet folyamatosan bizonyítani szükséges, csak a legjobbak számíthatnak a központ, a tulajdonos figyelmére és támogatására. A külföldi vállalatok elvárásainak nem könnyű megfelelni. Mégis sokan vállalják a kihívást. Egyrészt egzisztenciális okok, másrészt a kivételes lehetőségek miatt. Olyan személyiségfejlesztő lehetőségekhez, információkhoz és képzési lehetőségekhez jutnak, amelyek hosszú távon kamatoztathatóak. A munkahely megszerzése/megtartása is adott lehet. Mindebben nagy szerepe van a nyelvtudásnak.

A külföldi tulajdonos által is befolyásolt vállalati emberi erőforrás tevékenység csak megfelelő szintű nyelvtudás birtokában lehet eredményes. A magyar nyelvű közvetítés szóban, írásban többségében a munkahelyi utasításokra, identitásnövelő akciókra pontosít. Az emberi erőforrás-gyakorlatban résztvevőktől lehetőleg a fordítás/tolmácsolás nélküli kommunikációt kívánják meg a hatékony emberi-erőforrás kezelés érdekében. A vonatkozó szakirodalom, tájékozódás körében is elvárják az idegen nyelven történő eligazodást akár szervezett, akár önképzési formákról van szó. Ezért törekednek arra, hogy egyénileg válasszanak ki számukra alkalmasakat a vezetői feladatokra, a személyi ráhatás elve alapján foglalkozzanak munkatársaikkal, felmérve azok igénybe vehető nyelvi készségeit. A kisebb vállalatok, szervezetek ezt a feladatot vagy nem végzik vagy külső tanácsadó szervezeteket vesznek igénybe.

A személyügyi/emberi erőforrás irányítása, szervezése különböző szinteken tanított ismeretkör. A feladatok jelentős része olymértékben vált globálissá, hogy eltérései legfeljebb némi nemzeti sajátosságokhoz való alkalmazkodásban tükröződnek. Ebben az egységes követelmény és elvárás-rendszerben a multinacionális és globális vállalatok érdekéből adódó rendszerelv érvényesül, amit az e kérdéssel foglalkozó szűkebb szakma elsődlegesen korábban angolból ismert meg. Az emberi erőforrásokkal, a személyüggyel foglalkozó reprezentáns műveket a hazai szakértők az angol mellett részben lengyel és orosz fordításból is régtől ismerik. Az angolul hozzáférhető irodalom mellett 1989 után rohamosan nőtt a fordított munkák kiadása, így az emberi erőforrásokkal, személyüggyel foglalkozó művek sokasága áll rendelkezésre. A nyolcvanas évektől e fordítások mellett számos hasonlóan reprezentáns hazai kiadvány segíti e munkát, meghatározóan befolyásolva a személyügyi tevékenység egészét¹⁶. Továbbá: felnőtt és egyre bővül egy nyelvileg jobban képzett nemzedék, amelynek nyelvi mozgékonyasága nagyban segíti az emberi erőforrás kezelésének különböző szintjein megjelenő esélyeit (5. táblázat). A kulturális-nyelvi szegregáció megszüntetésének egyik eszközéül Habermas szavaival a második első nyelv, az angol oktatásának általános bevezetését régtől többen is javasolják¹⁷. Egyrészt az újabb ismeretek átvétele miatt, másrészt pedig azért, mert a szakmai és tudományos nyelv az angol. Ez hovatovább az orvostudományban, a természettudományokban is uralkodóvá válik, felváltva a hagyományos latint, nem szólva arról, hogy a műszaki és természettudományokban lényegében csak az angol nyelvű publikációk „számítanak”. Még a nem angol tulajdonú, irányítású cégek is az angolt tartják elsődlegesen közvetítő nyelvnek. A vállalati gyakorlatban a nyelvtudás-igény az eseti felhasználástól a folyamatos idegen nyelvű kommunikációig jutott el. A vállalatok olyan nyelvi stratégiát, képzési célokat választanak, amelyekkel helyt képesek állni a nemzet-

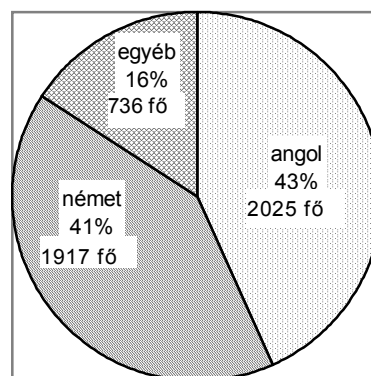
¹⁶ Vö. az immár több kiadást megért igen sikeres Személyzeti/emberi erőforrás menedzsment kézikönyv. Főszer.: Poór József, dr. Karoliny Mártonné. Bp. KJK. 1999.

¹⁷ Boros János: A tudás, a hatalom és a poszt-nacionális konstelláció. Élet és Irodalom. 1999. június 25. 6. o.

közi kapcsolatokban. Példa erre pl. a Dunaferr Csoport, amely az idegen nyelvtudást gazdaságstratégiai, szervezettervezési és személyzetfejlesztési érdekből folyamatosan fejleszti.¹⁸ A bankszektor pl. egyik kifejezett példája az angol nyelvűségnek, mint-hogy a hazai bankrendszerben jelentős a külföldi tulajdon. A vállalatok versenyképességét, helyzetét elemző vizsgálatok során kitüntetettek a kapcsolatok – ezeket nyelvtudás nélkül nehezen – vagy csak igen nagy erőfeszítésekkel – lehet eredményesen fenntartani (6. táblázat). A gazdaságban történő un. stratégiai szövetségeken immár túlnyúló világfüziók is folyamatosan igénylik a közvetítő angollal érvényesítő alkalmazottakat. Jellemzően tükröződik ez a globális vállalatok K+F tevékenységében is.¹⁹ Az emberi erőforrásokkal foglalkozó felsőfokú képzések is erősítik a területen dolgozók nyelvi képzettségét, tájékozottságát.

Az angol nyelv ismerete elsődleges igény²⁰. A humán erőforrások kezeléséhez, az intenzív nemzetközi bekapcsolódáshoz, az ismeretszerzéshez a nyelvek versenyében elől álló idegen nyelveket szükséges elsajátítani, hogy az e nyelven születő újabb ismereteket mind gyorsabban lehessen alkalmazni.

A hazai felsőoktatási intézmények, amelyek a humán menedzsment ismeretköreinek képzésével foglalkoznak, kitüntetett szerepet juttattak és juttatnak a nyelvi képzések különböző fajtáinak. A felsőoktatásban a humán területekre felkészítő PTE művelődési és személyügyi képzése változatos módon igyekezett a nyelvismeret bővítésére. A felkészítés folyamatos részellenőrzései, felmérése és a kötelező nyelvi kritériumok mellett a szaknyelvi képzés különböző megoldásaival élt, hogy ezzel is növelje a képzésben résztvevők munkapiaci esélyeit (lásd ábra: a FEEFI és jogelődeiben végzetek nyelvvizsgái 1999.szeptember 1.).

A végzetek nyelvtudása nemcsak a vállalatok, szervezetek munkájába történő minőségi bekapcsolódást jelentette, de személyes előremenetelként is fontos tényező. Az elmúlt években végzetek a szervezetek, vállalatok különböző munkaterületein élhetnek nyelvtudásukkal. Erről több kutatásból is tájékozódhattunk. A PTE FEEFI kutatásai keretében Halmos Csaba, Jakab Tamás, dr. Klein Sándor, dr. Krisztián Béla és Nemeskéri Zsolt többoldalú kutatásban tárják fel a személyügyi munka kapcsolatrendszerét, tartalmi, formai, nyelvi változásait.²¹ Az a kutatás, amelyet PTE Közgazdaságtudományi Karán dr. Karoliny Mártonné végzett a személyzetfejlesztési-

¹⁸ András István: Külföldi érdekeltségű cégek nyelvi kommunikációs sajátosságai a Dunaferr Csoportnál. Doktori értekezés. PTE BTK. Pécs. 1998.

¹⁹ Krisztián Béla: A globális vállalatok és a K+F. Vezetéstudomány. 1999. 10. 2–11.o.

²⁰ Aczél Endre: Forradalom előtti állapot avagy: Hátha. Villámfényben a nyelvtanulás. A testi-lelki egészség és a relaxálás. 1999 szept.5. 1–2. o.

²¹ PTE FEEFI. A Humán Menedzsment Tanszék néhány idevonatkozó kutatásából: Halmos Csaba: EU munkaügyi kapcsolatai /Humán fejlesztés és munkaügyi, foglalkoztatáspolitikai tantárgycsoport/, Jakab Tamás: A felsőoktatás regionális szerepe a humán erőforrások fejlesztésében /Humán fejlesztés, humán stratégia tantárgy/, dr. Krisztián Béla: A tudástranszfer felnőttkori problémái /Bevezetés az emberi erőforrás elméletébe c.tantárgy/, Ki végzi a személyügyet? /Humán erőforrás menedzsment tantárgy/, A munkaerő stratégiai felkészítése a 2000. évre /Humán stratégia tantárgy/, Nemeskéri Zsolt: Regionalitás és nyelvi közösségek alakulása /Humán fejlesztés tantárgy/

menedzselési modellekkel kapcsolatban²² arra mutat, hogy a különféle formációkban a nemzetközi kapcsolatok jellegéből adódóan egyre több az idegen nyelvet igénylő feladat, amelynek megoldásához a nyelvtudásra is szükség van. Bár a kutatás közvetlenül csak az alkalmazott személyügyi menedzsment modellekre irányult, a hallgatók foglalkoztatóit ismerve, a nyelvi „infrastruktúra” feltétele az eredményes működésnek.

Az emberi erőforrás-kezelés, mint rendszer, interdiszciplináris tudomány. A hazai gazdaság és társadalomfejlődés, a globalizáció és az EU kapcsolatok szükséges eszköze. Az idegennyelvtudás e területen fontos, ennek feltétele a magyar nyelv magas szintű művelése ez nem zárja ki a szomszédos nyelvek ismeretét meg a hazai adaptáció szükségességét. A nyelvismeret segít abban is, hogy kellő tájékozódásunk legyen a globalizációs folyamat stratégiáival és taktikájával kapcsolatban, ezzel a nemzeti érdekek érvényesítésében is jobban felkészültek lehetünk.

1. táblázat A világnyelvek eloszlása a földrészek között²³ (összesen 6519)

Világrész	Nyelvek száma	Aránya (%)
Európa	200	3,2
Amerika	949	14,5
Óceánia és Ausztrália	1341	20,5
Afrika	1995	30,6
Ázsia	2034	31,1

2. táblázat A világon főbb nyelveket beszélők

A beszélt nyelv	A beszélők száma kb. millió fő ²⁴	Anyanyelvek beszélői kb. millió fő ²⁵
Kínai (mandarin)	1123	726 ²⁶
Angol	470	427
Hindi	418	182
Spanyol	372	266
Orosz	288	158
Bengáli	235	162
Arab	235	na
Portugál	182	165
Japán	125	124
Francia	124	na
Német	121	121

²² Karoliny Mártonné dr. : A személyzetmenedzselési modellek Magyarországon (összehasonlítás a brit modellek alapján). Gazdaság-Vállalkozás-Vezetés. Műhelytanulmányok. Sorozat. 1999/2. A Szervezési és Vezetési Tudományos Társaság negyedévi folyóirata. Bp. 1999.39. –52. o.

²³ UNESCO Courier International. Paris.1998.

²⁴ UNESCO Courier International. Paris 1997. Az UNESCO mintegy tízezer különféle élő nyelvet tart számon. A Föld hatmilliárd lakosából azonban 3,7 milliárd a fenti nyelvek valamelyikét beszéli.

²⁵ The Cambridge Encyclopaedia of Language. London. 1998.

²⁶ A mandarin nyelv.

3. táblázat Az Európai Unió anyanyelven beszélői és az EU hivatalos munkanyelvei²⁷

A beszélt nyelv	Millió/fő	A beszélt nyelv	Millió/fő	A beszélt nyelv	Millió/fő
német	90	spanyol	40	svéd	9
angol	62	holland	21	dán	5
francia	62	görög	10,5	finn	5
olasz	57	portugál	10		
Az európai bizottsági munkanyelvek: angol, francia					

4. táblázat A legnagyobb külföldi működőtőke-befektetők Magyarországon²⁸

Rang-sor	Külföldi befektetők	Magyar vállalatok	Befektetések (Ft)	
			1997 végéig	1997-ben
1	Deutsche Telecom-Ameritech (német-amerikai)	MATÁV Rt.	2230	503
2	GE Lighting (amerikai)	GE Lighting Tungstram rt.	726	36
3	RWE-EVS (német)	ELMŰ, EMÁSZ, Mátrai erőmű	628	0
4	Allianz (német)	Hungária biztosító	543	323
5	Eridana-Béghin Say (olasz-francia)	Agrokomplex Rt., Céreol Rt. Eridania –Béghin – Say Kft. Mátravidéki Cukorgyár, Szerencsi, Szolnoki,	540 ²⁹	n.a.
6.	Audi AG (német)	Audi Hungária Motor Kft.	414	110
7	PTT Telecom BV, Telecom A/S, Telenor Invest A/S, Telecom Finland OY (holland-norvég-dán-finn)	Pannon GSM	397	97
8	Bayernwerk (német)	Dédász, Titász, Kőgáz	368	61
9	Adam Opel AG (német)	Opel Hungary	333	n.a.
10	Coca-Cola Amatil (amerikai)	Coca Cola Amati Befektetési Kft.	280	10
11	Suzuki Motor Corp. (japán)	Magyar Suzuki Rt.	282	12
12	Electricité de France (francia)	Édász, Démász	254	0

²⁷ Európa Kalauz. Ifjú EU polgárok felvételi vizsgálja az EU intézményeibe. Bp. Környezet és fejlődés kiadó. Európa 2000 a Demokráciáért Alapítvány. 1999.

²⁸ Csikós Nagy Béla: A magyar gazdaságpolitika az ezredfordulón – realitások és illúziók. Ezredforduló. Tanulmányok. História. 1999.5.3–7. A számok tartalmazzák a zöldmezős beruházások, a privatizációs ügyletek, az azóta megvalósított fejlesztések összegét, a vállalatok adatközlései alapján. Megjegyezzük, hogy a hazai vállalkozások tőkeexportja (Gazdasági Kabinet áttekintése az Átfogó Fejlesztési Terv -/ ATF 2000–2006/elemzésekor). 1992-től összesen 1.2 mrdUSD, 1998-ban 481 millió dollárnyi magyarországi eredetű tőke került külföldre. In: Átfogó terv 2006-ig. (Farkas József György). Népszabadság. 1999 dec. 14. 13 o.

²⁹ Az ITDH adatai. Forrás: TOP 200. Figyelő, 1998.

13	VEW (német)	DDGáz	252	25
14	Magyar Telecom B.V. (holland)	Déltáv, Digitel	213	59
15	US est International (amerikai)	Westel 900, Westel 450	212	5
16	United Telecom Investment (holland)	Bakonytel, Dunatel, Egomcom, Kisdunacom, ÚTI Rt.	210	61

5. táblázat Nyelvet beszélők korcsoportonként Magyarországon³⁰

NYELV	14–17	18–30	31–40	41–50	51–60	60 felett
Angol	49	56	47	51	40	30
Német	33	33	40	42	55	62
Francia	7	2	2	4	0	3
Olasz	6	6	8	1	1	0
Egyéb nyelv	5	3	3	2	4	5

Forrás: MTA

**6. táblázat A versenyképesség összehasonlítása
8 tényezőcsoport 330 mutatója alapján³¹)**

A kormányok szerepe	(60 mutató)
Az emberek	(50 mutató)
A vezetés	(50 mutató)
A nemzetköziesedés/globalizáció	(45 mutató)
A hazai gazdaság erőssége	(40 mutató)
A tudomány és technológia	(35 mutató)
Az infrastruktúra	(30 mutató)
A pénzügyek	(20 mutató)

³⁰ MTA 1999.

³¹ World Competitives Report (Benchmarking) 1998. A nemzetközi kapcsolatokat tekintve az egyes pontok súlya összefügg a nyelvtudással.

KLEISZ TERÉZ

Professzionizálódási folyamatok és stratégiák
a szociális munka/közösségi munka
social work/community work
fejlődéstörténetében,
angol és amerikai metszetben

Bevezetés

Jövendő népművelőket, felnőttképzési és kulturális menedzsereit tanítván, s a magyar közművelődés jelenségeit közelebről ismervén, az utóbbi évtizedben arra lettem figyelmes, hogy átalakulóban van a művelődési intézményrendszer tevékenységi rendszere, tradicionális gyakorlatok, s népművelői szerepfelfogások súlyukat veszítik; a korábbi művelődéspolitikát dominánsan uraló kanti típusú kultúrafelfogás (a kultúra: a társadalom, ill. az egyén szellemi élete) megkérdőjeleződik, ill. amellet, hogy az autonóm kultúra (magaskultúra) terjesztése, „közkinccsé tétele” nem kerül le a napirendről, a hangsúlyok máshova kerülnek: az lesz a figyelem tárgya, hogy milyen kultúra él az emberekben, létfeltételeikhez milyen kultúra szervesül, hogy élnek, dolgoznak, gyermeket nevelnek, laknak, mivel szembesülnek nap mint nap.

A kultúrát felülről elosztó intézményi működésnek alternatívái születtek. Kibomlott a civil társadalmi szféra, sok új alakzattal, alternatív intézményesülésekkel, mozgalmi jelegű szerveződésekkel. A hagyományos művelődési otthonok innovatívabb része is már a nyolcvanas évektől arra törekszik, hogy „egyfajta társadalmi központ legyen, ahol az emberek találkozhatnak, megbeszélhetik ügyes-bajos dolgaikat, hogy sokféle tevékenységre legyen lehetőség, helyiségeiket többcélúan lehessen használni, hogy alapvető információkat gyűjtsenek és szolgáltatassanak, különösen a mindennapi életcselekvéseit segítve, hogy kitapogassák a lakosság tevékenységében meghúzódó problémákat, és azok megoldására a művelődés eszközeit is felhasználva keressenek lehetőséget, hogy művelődési folyamatokat indítsanak el.¹

Az új alakzatok társadalmi kohéziófejlesztő működését olyan értékválasztás vezérli, amely értelmében a mindennapi életkeretek uralásának képességeinek megteremtése a cél.

Az ezen irányvonal szellemében tevékenykedő társadalmi-művelődési mozgások, szerveződések, intézmények szükségszerűen érzékenyek lettek a lokális közösségek, családok, egyének bizonyos problematikus élethelyzetére, s ezekre válaszképpen

¹ Varga, 1983.

kiformálódott az ún. „problémamegoldó közművelődési modell”² amely keretében egyfajta zavarhárító működési gyakorlat, bizonyos szocializációs zavarok korrigálását célzó segítő beavatkozások, humán szolgáltatások nyújtása, veszélyeztetett helyzetben lévő lakossági csoportok támogatása és hasonlóak váltak részévé a tevékenységi profilnak.

Az adott társadalmi közeget, a felbukkanó helyi igényeket rugalmasan szolgálni akaró aktorok természetesen szembesültek mikro/mezzo helyzetben azon jelenségekkel, amelyeket a társadalom makroszintű elemzése az alábbi kategóriákkal jelölnek: a modernizáció szervetlensége, a társadalom strukturális egyenlőtlenségeit kitermelő mechanizmusok, s az ezek által hátrányosan érintettek, szegénység és depriváció, a deviánsnak definiált jelenségek emelkedő trendjei, növekvő megbetegedési és halálozási arányszámok, a társadalom identitásfejlesztő műhelyeinek erőtlensége, a családi instabilitás jelenségek köre, a szociálpolitika jelenlegi szisztémájából következő ellátatlanságok stb.

Mivel a magyar társadalomban a korábban rendszerspecifikus sajátosságként leírt „hiány” a problémakezelő, gondozó, támogató intézményekre, s szolgáltatásokra is áll, a kibontakozó nonprofit szektor elemei, a vállalkozó művelődési otthonok ilyen típusú feladatvállalása „kísérlet” címszóval megjelent a palettán.

Ezt a célrendszert vállalta fel a 70-es évek közepén induló ún. Nyitott ház művelődési otthoni kísérlet, s későbbiekben az ezen orientációból kinövő lokális társadalmat fejlesztő tevékenységi módozatok (népfőiskola, közművelődési egyesületek, kalendáriumszerkesztő tevékenység, a mentálhigiéné és közművelődés kapcsolódását jelző szolgáltatások).

Szociális és kulturális dimenziók együttjelentkezéséről van szó, a közművelődés, a felnőttek legszélesebben vett tanulási folyamatai ötvöződnek a mentálhigiéné, a család gondozás, szociálpolitika, pszichiátria, jogtudomány szakmai területekkel – s egy olyan irányzatként öltönek formát, amely társadalomsegítő, közösségfejlesztő, professzionális humán szolgáltatásokra orientálódó szakemberek jelenlétét igényli.

Az angolszász országokban a hasonló szakmai szerep: a szociális munkás (a social worker), a közösségi munkás, közösségfejlesztő (community worker) már relatíve hosszú előzményekre tekint vissza, egymásba át-átfolyó történettel; a magyarországi fejlődéstörténetben viszont csak szórványosan találhatók meg.

Módom volt részt venni a magyar felsőfokú „szociális munkás” képzés tervezésében, s nyomon követtem az elképzeléseket, hogyan kellene ezt az új foglalkozást megnevezni, elfogadtatni a közvéleménnyel, s értelmiségi szakmát fejleszteni belőle. Láttam, ahogy határait meghúzta a rokon szakmai területektől, s elkülönült csapásirányt választott, törekedett önálló szakmai identitás kiépítésére.

A közösségfejlesztő, települési animátor, helyi társadalomfejlesztő szakmai irány a hagyományos népműveléssel szemben fogalmazta meg magát, s civil társadalmi keretekben szerveződik a nyolcvanas évektől, fel-felvetve a professzionalizálódás kérdéskörét, annak kívánatos módjait.

A dolgozatom célja, hogy ezeket a Magyarországon frissen kiformálódó, újszerűnek tűnő szakmai orientációkat képviselő területeket, alkalmasint a felsőfokú ilyen irányú képzést, ill. képzési specializációt, valamint a közművelődési praxis ezen ágát segítsem azzal, hogy a professzió fejlődéstörténetének elemzésén keresztül megvilágosodjanak azok a meghatározottságok, amelyek megteremtik a „szakmát”, azok a működési mechanizmusok, amelyek a segítséget intézményesítik, társadalmi elosztásu-

² Hegyesi 1983, 1985

kat vezérlik, kiderüljön, hogy a szakmaalakulás belső alrendszerei milyen eltérő funkcióértelmezéseket, értékválasztásokat, s ezekből következő metodológiákat jelentenek.

A történeti anyag, amin dolgozom: angol és amerikai, de jelezni fogom a nemzetközi és magyar fejlődéstendenciák érintkező pontjait.

Választásomat az motiválta, hogy a szociális munkafajta kialakulása szorosan kötődik a szociálpolitika létrejöttéhez, amely történetileg legkorábbi, legkiterjedtebb változatot felmutató módon az ipari-urbánus társadalmakhoz kapcsolódik, ezek gyakorlatában formálódik ki. Sok vonatkozásban Anglia „őshazának” minősül e téren, az itt kifejlesztett elméleti paradigmákat, gyakorlatokat gyors ütemben importálja az amerikai társadalom.

Az angolszász közeg annyiban specifikus még a professziók kialakulása szempontjából, hogy liberálisabb, a piaci logika dominánsabb, s az állam szerepe kezdetben jóval visszafogottabb, s ez a hagyomány más típusú professzionizációt eredményez.

A másik ok, hogy a *professzió-diskurzus*, a professzionizáció analitikai modelljei szintén angolszász sajátosságnak, tradíciónak minősülnek, itt van folyamatos, egymásra rímelő, egymásra figyelő konceptualizáció a szociológia tudományán belül.

A professzió-diskurzusról

Dolgozatom másik célja, hogy átvilágítsam a professzió-irodalom főbb téziseit, konstrukcióit, fogalmi rendszerét, s magyarázó erejét.

A professziók, ill. a professzionizmus, valamint a professzionizáció témakörében szociológiai szempontú elemzést írni, a teoretikus alapokat elemzően áttekinteni, átvilágítani számomra vonzó feladat, de a tudományos diskurzusban ismert a „Passé” álláspont is, a professziódiskurzus halálának bejelentése is. Richard Hall 1983-ban úgy találta, hogy a szociológiai szakfolyóiratokban nem kurrens a téma, így valószínűleg eljelentéktelenedett a professzió kategóriája mint értelmes konstrukció. Mint ahogy megesett az már a társadalomtudományokban, ez a halálhír sem lett végleges, sőt keményen vitatták is a fenti álláspontot³, de annyiban feltétlenül figyelemre méltó állítás, hogy érzékelhető, változások vannak a színen, a hagyományos koncepcionális keretek kiüresedtek, kifáradtak, részleges magyarázó erejüek csupán, a megváltozott későmodern társadalmi valóságok megragadására kevésbé tűnnek alkalmasnak.

A nagy univerzális professzió-modellekről kiderült, hogy távol vannak az univerzalizációtól még az ún. angolszász, relatíve egyneműnek látszó közegben is, hisz a 80-as – 90-es években született történeti feldolgozások, amelyek kultúráközi metszeteket is megvilágítottak, kibillentették a felületes, túláltalánosított, empirikus validitással sokszor nem bíró teoretikus kereteket.

A megkérdőjelezések, az újabb kérdéshelyzetek, az intellektuálisan izgató, megoldásra váró aspektusok felrajzolása szempontjából különösen érdekesnek gondolom az általam választott professziók szakmafejlődési útjait, elágazásait, kifejlődő alrendszereit, a bennük megjelenő oppozíciókat, küzdelmeket, a professzió fogalmainak újrafogalmazásait kielemezni, mert e szakmások területeken hagyományosan bevett szerep híján, megteremtésük pillanatától kezdve élénk volt az önreflexió képessége, s kihordták a professziódiskurzus jellegzetes álláspontjait.

³ MacDonald és Ritzer, 1988

Két, illetve érintőlegesen három szakmai területre koncentrálnak a dolgozat. A szociális munka, az ún. közösségi munka, közösségfejlesztés, illetve a felnőttnevelés egymást át-átszövő szakmafejlődését követi, s azt, hogy e rokonszakmáknak nevezhető együttes miképp válik szét egymástól bizonyos időszakokban, s határolja el magát élesen a hozzá hasonlóktól, s indul el az önálló értelmiségi szakmává válás útján.

A professzió (profession), a közösségi munka, közösségfejlesztés (community work, community development) fogalmi és nyelvi kategóriák kevéssé csengenek jól magyarul, az ismertségük, használatuk, különösen szakmai körökön kívül, csekély.

A professzió terminus jellegzetesen az angol-amerikai kultúrkör terméke, a szellemi foglalkozások magasabb presztízst elért köre jelölhető vele, amely a magyar nyelvben az „értelmiségi hivatás”, „értelmiségi szakma”-fogalmakhoz áll közel. E szellemi foglalkozások megkülönböztető jegye, hogy specifikus munkatevékenység áll a centrumukban, amely különleges, nem mindenki által birtokolt tudás-és készségtartomány működtetésén alapul, s amelyhez való hozzájutás hosszú képzésen keresztül vezet; e folyamat szakmai közösségeik által ellenőrzött, akik nemcsak kontrollálják a szakmába belépés feltételeit, és a szakma gyakorlásának módozatait, minőségét, de szabályozzák a hivatást űzők viselkedését is, s ezzel folyamatosan öröködnék a kivívott társadalmi elismerés fenntartásán, amelyek materiális és szimbolikus jutalmakat eredményeznek tagjaiknak.

A modernizálódás, az ipari kapitalista társadalom kifejlődése során új- és új szakmai területek alakultak ki, s megindultak az önmagukat professzióvá szerveződés útján, aspirálva a már professzió státust elért értelmiségi szakmák előnyeire. Ezt a folyamatot nevezik az angol szakirodalomban professzionalizációnak.

Az általam választott három szakmai irány a kikristályosodás szakaszaiban a már létező professziókra tekintett mintául, s gyakran visszatérően foglalkozott annak eldöntésével, hogy kellően professzionalizálódott-e, elérte-e az „igazi” professzió fázisát. A belső önvizsgálatokat a külső értékelések is folyamatosan ösztönözték, s gyakran szembesültek az „félprofesszió” (semi-profession)⁴ kategóriájába sorolással, kifejezve az ideáltipikus mintától való elmaradásukat.

Mindhárom szakmai terület felmutatja a professzió hagyományos paradigmáinak megtagadását is, a professzionalizáció folyamatának mint egyvonalú sémának felrúgását is, s próbálkoznak új módon konstruálni a szakmaiságot, a professzionalitást.

Azt gondolom, tehát, hogy az elemzésben, a professziótörténeti narratívákban kibomlanak tagoltságok, dinamikus kifejlődő és elhervadó részegységek, konfrontációk és szintetizáló alrendszerek, amelyek megjelenítik a professziódiskurzus fő pozícióit, képet adnak arról, hogy a professziók maguk hogyan alkotnak képzeteket saját praxisukról, saját mibenlétükről, miközben fejleszteni vagy védeni kívánják magukat.

A dolgozat metodikáját meghatározó felfogások

A dolgozat metodikáját meghatározó felfogás a megértő szociológia paradigmából eredeztethető, a cselekvők által konstruált fogalmi keretek, kollektív képzetek, azaz a társadalmi interakciókban születő, s azokat vezérlő jelentések feltárása, értelmezése adott kontextusokra vonatkoztatottan.

⁴ Etzioni et al, 1969

A kiválasztott professziók fejlődéstörténetét a benne lévők is konceptualizálták, fogalmi rendszereket, osztályozási sémákat dolgoztak ki, számbavették, elrendezték, felosztották, őrizték, s szelektálva továbbadták, újraosztották a praxisukat leíró „tudásukat”. A szaktudásuk működtetése, intézményesítése megkívánja ezeket a műveleteket, újra és újra meg kell szöni azokat a közös jelentésrendszereket, amelyekben való viszonylagos osztozás bázisán tud fennmaradni a professziót konstituáló viszonylagosan koherens szakmai közösség.

Három szociológus nézőpontja volt döntő hatású az alkalmazott metodológiára.

1. Foucault „diskurzus”-kategóriája az egyik. (Foucault 1998). A professziók történeti fejlődésmenetei felfoghatók diskurzusok termelési folyamatának is. A dolgok a róluk szóló diskurzusokban öltönek testet, általuk foghatók fel, s egyben elválaszthatatlanok a megnyilatkozó aktoroktól. A diskurzusok több beszélő művei. A szövegek, szövegfolyamok sokféle alakváltozatban érhetők tetten. Professziók esetében: konferenciadokumentumok, előadások, tankönyvek, oktató szövegek, jegyzőkönyvek, határozatok, röpiratok, hírlevelek, sajtóhíradások, szakmai periodikák, viták, felmérések, kutatások, tanulmányok, elméletek, tipológiák, monográfiák, enciklopédiák, oral history-anyagok, naplók, közvélemény-kutatások stb.

„A foucault-i diskurzusfelfogás egyik vonása, hogy a terminusnak valamilyen átfogó, integráló, egységesítő szerepet tulajdonít, mégpedig kettős értelemben. Egyrészt a társadalom jelenségei, eseményei, intézményei és szereplői nem vizsgálhatók a róluk szóló diskurzusoktól függetlenül, másrészt pedig a diskurzus alanya vagy hordozója sem választható el attól, aki beszél. A társadalmi valóság tehát Foucaultnál diskurzusrealitásként áll előttünk... A társadalmi létezés értelmezett és jelentéssel felruházott és átszött, tehát tudással telített valóság.”⁵

A diskurzus egyik korlátozó elvét a diszciplínákban ismeri fel. „Egy diszciplínát tárgyak tartománya, módszerek csoportja, igaznak tekintett kijelentések korpusza, szabályok, definíciók, technikák és eszközök összessége határoz meg: mindez egyfajta névtelen rendszert alkot, amely annak rendelkezésére áll, aki használni akarja vagy tudja.”⁶

A különféle diskurzusokban él, teremődik, konstruálódik a professzió, újra- és újramondásokban, narratívákban, ismétlésekben, szertartásokhoz kötött megnyilatkozásokban. A professzió mint tudásrendszer, mint egyfajta értelemrendszer, jelentésadások rendszere, int egy önmagát leíró részrendszer áll előttünk a maga distinkcióival, tipológiáival, felépítettségével, rejtett tartalmaival.

„A történelem szüntelenül arra oktat minket, hogy a diskurzus nemcsak egyszerűen tolmácsolja a küzdelmeket és az uralmi rendszereket, hanem érte folyik a harc, általa dül a küzdelem, tehát a diskurzus az a hatalom, amelyet az emberek igyekeznek megkaparintani.”⁷

Azaz Foucault a „savoir/pouvoir (hatalom/tudás) mintázatát azonosnak látja, s ez jól transzponálható a professzióalakulás mezejére, mert a különféle kognitív klasszifikációs tudásformák egyben a szakmán belüli, s a szakmák közötti dominancia-uralmi formáknak is felfoghatók. A domináló tudásformák, kirekesztik, diszkvalifikálják, marginalizálják az e tudásokkal szembenálló változatokat, tematizálásokat.

2. Utóbbi gondolat a másik meghatározó gondolkodóé, Pierre Bourdieu-é, akinek kategóriái, a szimbolikus küzdelmek tereként jellemzett dinamikus mezők, a tétékért,

⁵ Szabó Márton, 1998, 212. p.

⁶ Foucault, 1998, 58. p.

⁷ Foucault, 1991, 12. p.

ill. az újradefiniálások elismertetéséért folyó versengések, az aktorok nyerési esélyeit meghatározó tőkék, s ezek attributumai, valamint konverziója bizonyos csoportos aktorok társadalmi térben való mozgásának megragadására – jól használható értelmezési keret a szerző számára, bár az angol-amerikai professzióirodalom egyáltalán nem hivatkozik rá.⁸

A versengő aktorok fogalmi klasszifikációi, valóságleképezési, ill. valóságkonstrukciós gyakorlata egy meghatározott optikát, perspektívát tükröz, s az erős csoportok törekednek arra, hogy az ő szemüvegükön át lássák a világot az alávetett pozíciójúak. Ez a szakmai felfogások oppozíciójában, egymással való szimbolikus versengésben jól kitapintható, s ez az elemző fókusz jól hasznosítható.

3. A harmadik nézőpont tudásszociológiai, s Mannheim Károly koncepciójához kötődik.⁹

Mannheim a szellemi képződmények szociológiai vizsgálatának adekvát módszereként az ún. szociogenetikus funkcionális elemzést javasolja, amely alkalmas arra, hogy a cselekvők által alkotott és alkalmazott fogalmi kereteket, gondolati képződményeket, s ezek történeti alakváltozatait a csoportos társadalmi tapasztalástér és élményösszefüggés konstellációjára vonatkoztassa, az eszmetartalmak élethelyzetek és élményösszefüggések függvényében értelmeződjenek. Meg kell érteni, hogy jönnek létre, mondja, s mi a specifikus értelmük. A kulturális jelenségek nem merevek, statikusak, így megismerésük sem változatlan, statikus.

„Egy korszak, egy csoport stb. világnézete az élményösszefüggések olyan strukturálisan összekötött sora, amely egyének sokasága számára alkotja meg az élet tapasztalatának és áthatásának közös alapját. A világnézet tehát sem az adott korszak szellemi képződményeinek totalitása, sem nem egyéneinek összessége, hanem azon strukturálisan összefüggő élménysoroké, amelyek mind a képződmények, mind pedig a társadalmi csoportképződmények felől meghatározhatók.”¹⁰

E gondolat jól kiaknázható a professzió és társadalmi környezete, professzió és politikai rendszer/állami konstelláció elemzésekre.

Mannheim „dinamikus szociológiai kultúraértelmezés” módszere szintén alapozója e munkának.

A dinamikus szociológia, írja, a képződmények síkszerű tipizálását dinamikus tipizálással váltja fel. „A művészetben és irodalomtörténetben stílusfogalmakat alkotnak, a filozófiában és a vallástörténetben tendenciákról beszélnek: a kulturális rendszereket történeti hosszmetsetben periodizálják és az egyes művet az illető korszak stílusának vagy szellemi irányultságának a totalitásából értelmezik.”¹¹

„A kulturális képződmények és történeti változásuk ilyen magyarázatának kategóriái egészen mások, és legalább annyira legitímek, mint az egyedi tényeket eseménysorokká összekapcsoló kauzalitások... Az a fejlődésmenet, amely a lineáris történelmi vizsgálódásban folytonos, sima átmenetek alakjában jelenik meg, itt épp ellenkezőleg ugrásszerűnek, „dialektikusnak” mutatkozik.”¹²

Az elemzési keret túláltalánosított szintje helyett a dolgozat kontextus-specifikusabb közelítésre törekszik.

⁸ Bourdieu, 1991

⁹ Mannheim, 1995

¹⁰ Mannheim, 1995, 87. p.

¹¹ Mannheim, 1995, 131–132. p.

¹² Mannheim, 1995, 134–135. p.

A professzió elméleti kérdései a magyar szociológiában

A professzió elméleti kérdéseivel a magyar szociológiában Pokol Béla foglalkozott részletesebben és érdemlegesen, a parsons-i, luhmann-i strukturalista-funkcionalista, ill. rendszerelméleti paradigmán belül, amely mint „funkcionális imperatívuszokkal rendelkező, s ezek által mozgatott képződményt, rendszert szemléli a társadalmat és egyes részeit.”¹³

A modernitás kibontakozását mint egymástól elhatárolódó társadalmi alrendszerbe differenciálódás folyamatát írja le ez a felfogás, s arra figyel, miképp fejlesztik ki az öntörvényűvé vált társadalmi szférák a saját logikájukat, a saját racionalitásukat. Maguk a szétcsatoló alrendszerek is differenciálódnak belülről: a mindennapi élet diffuzivitásából kristályosodnak a professzionális intézményrendszerek.

„Egy-egy társadalmi alrendszert egy-egy bináris kód (vagy más kifejezéssel: univerzális értékduál) köré szerveződés tud lehatárolni”¹⁴ E bináris kódok által orientált cselekvések kiszelektálják a nem odaillő kommunikációkat, cselekvéseket, s dominanciájukat intézményesítik, ma cselekvések a megszilárduló szervezeti keretek szintjén is megszerveződnek, s a társadalmi alrendszer határa megvonódik más alrendszerekétől. „Ilyen specifikus kommunikációs szelekciókat nagy gyakorisággal biztosító tartós struktúrák csak a professzionális intézményrendszeren belül jöhetnek létre”.¹⁵ Értékduálként a tudomány esetében az Igaz/hamis, a gazdaságnál a rentábilis/nem rentábilis, a jognál a jogos/jogtalan, a politikánál a kormányra kerülni/ellenzékben maradni (bal/jobb, konzervatív/progresszív) kódelemeket írja le, a sportnál a győzni/kiesni választást gondolja döntőnek.

Az oktatási rendszernél képtelen univerzálisan ható értékduálra lelni, s a gyógyítás mezeje is így jár. Pokol úgy oldja fel a helyzetet, hogy ha egy tevékenységmezőben nem tud egy bináris kód szerinti működés kizárólagos, vagy domináns lenni, úgy külső értékduálok kombinációja szükséges. Az oktatás szférájában ilyennek tekinti a tudományszférájából érkező értékelési mechanizmust, ill. az oktatási piac rentábilis/nem rentábilis dimenziójának a bekapcsolódását. Ha külső értékduálokra hagyatkozik egy alrendszer, akkor többnyire nem komplex eléggé, s az autonómiája is csekélyebb, állítja, s bár nem mondja ki expliciten, de valószínű, a professzionális magasabb szintjét nem igazán éri el.

Pokol elemzésében a professzionális intézményrendszer szférája mint homogénizált értékelési összefüggések rendszere definiálódik, amely egy-egy társadalmi alapfunkció ellátására irányuló tevékenységmezőben vált dominánssá.¹⁶

Ez az álláspont jól megvilágítja az öntörvényesedés folyamatát, de a professziók elméleti koncepciója szempontjából sok tényezőt elhomályosít, s nem tud megragadni. Pl. kimarad a fókuszból a professziók mint embercsoport, mint szakmai közösség szempontja.

Pokol számára a „tudomány mint egységes professzionális terület” paradigmatis jelentőségű. A szféra mélyebb elemzésekor azonban kimutatja, hogy a központi értékduál mellett itt is megjelenik a piaci logika bináris kódja, azaz a tudomány belső értékelése nem kizárólagos elvként működik. „Néhány professzionális intézményrendszer esetén a saját központi értékduál sikeres érvényesülését is csak a piaci raci-

¹³ Pokol, 1996., 165. p.

¹⁴ Pokol, 1992, 32. p.

¹⁵ Pokol, 1992, 29. p.

¹⁶ Pokol, 1997, 176. p.

onalítás szerinti párhuzamos értékeléssel látjuk biztosítottnak”¹⁷ értékelésig jut el Hagstrom és Merton elemzését felhasználva a tudósközösségek közötti presztízsharcról a kollégák elismeréséért.¹⁸

A piaci logika (rentábilis/nem rentábilis) tehát több professzionális területre benyomul, s ez elmondható a jogról is, azaz keresztbemetsződik a tanulmány elején kifejtett nézet a professzionális intézményrendszerek mibenlétéről.

A rendszerelmélet egyik neves német szerzője, Richard Münch¹⁹ tétele, az ún. interpenetrációs tétel hozadékai interpretálhatók a professziókeretben. Münch a társadalmi alrendszerek logikáinak egymást áthatásait tartja döntőnek a modernitásban. A differenciálódó, önállóuló logikákat megjelenítő rendszerek áthatolnak egymásba, s így megeremtői a dinamikának. Létrejön egy mediáló, transzformáló hatásrendszer, s ez is intézményesül. A professzionális területeken mind a két racionalitásfajta működését analizálhatjuk. A szempontok együttes alkalmazása érzékeltetni tudja a professziók formálódásának, egymásra vonatkozásának dinamikáját, a változások, versengések terepét.

Létezik egy másik hagyomány a magyar tudományosságban, amely érintőlegesen foglalkozik a professzionális szakemberek csoportjával, de nem a professzió mibenléte, s a professzió szakmai közösségének stratégiái vannak középpontjában, hanem az ún. újosztály-elméleti értelmezési keretben elemződnek az értelmiségi csoportok társadalom szerkezeti helyei, s domináns hatalmi helyzetük forrásai. Szelényi Iván munkásságához kötődik ez az elitelvű irány.

Bibliográfia

ABBOTT, ANDREW (1988): *The System of Professions: An Essay on the Division of Expert Labor*, Chicago, University of Chicago Press.

ABBOTT, PAMELA – MERABEAU, LIZ (1998): *The Sociology of the Caring Professions*, London, ULC Press.

ALDRIDGE, MERYL (1996): *Dragged to Market : Being a Profession in the Postmodern World* = *British Journal of Social Work*, 26., (177–194.p.)

ALINSKY, SAUL (1989): *Rules for Radicals*, New York, Vintage Books.

AUSTIN, DAVID M. (1983): *The Flexner Myth and the History of Social Work* = *Social Service Review*, 3.sz., (353–377. p.)

BALDOCK, P.: *A közösségi munka alapelvei, értékrendje és területei*, in: VARGA A. TAMÁS – B. VÖRÖS GIZELLA (1993): *Közösségi munka*, Budapest, Közösségfejlesztők Egyesülete.

BAMFORD, T. (1990): *The Future of Social Work*, Basingstone, Macmillan.

BANKS, SARAH (1998): *Professional Ethics in Social Work – What Future?* = *British Journal of Social Work*, 28., (213–231.p.)

BARBER, BERNARD (1963): *Some Problems in The Sociology of the Professions* = *Daedalus* 92.sz., Fall., (669–688.p.)

¹⁷ Pokol, 1992, 45. p.

¹⁸ Pokol, 1997, 120–122. p.

¹⁹ Münch egyik szemléletes példája így szól: A modern tudomány létrejöttéről nem beszélhetünk addig, míg az alábbi elkülönült területek nem kapcsolódtak össze. a. az általános elméletek igazságigénye (ezt a filozófia, s a teológia gondozta); b. a technikai alkalmazás kérdése (ezzel a kézművesek foglalkoztak; c. a formális logika szigorúsága (érveléstan); d. a megfigyelésre alapozott tapasztalatszerzés (a technikai kísérleteknél alkalmazták). (idézi, Karácsony, 1995, p. 203.)

- BARCLAY, P. (szerk.) (1982): *Social Workers, Their Role and Tasks*, London, Bedford Square Press.
- BARR, ALAN (1995): *Empowering Communities – Beyond Fashionable Rhetoric?* = *Community Development Journal*, 30.évf., 2.sz., (121–132.p.)
- BATTEN, T.R. (1965): *Communities and their Development*, London, Oxford University Press.
- BATTEN, T. R. (1967): *The Non-Directive Approach in Group and Community Work*, London, Oxford University Press.
- BECK, V. (1992): *Risk Society*, London, Sage.
- BIDDLE, W.W. AND L.J. (1965): *The Community Development Process*, New York, Holt, Rinehart and Winston.
- BRAGER, G. – SPECHT, H. – TORCZYNER (1987): *Community Organizing*, New York, Columbia University Press.
- BRENTON, MARIA (1985): *The Voluntary Sector in British Social Services*, London – New York, Longman.
- BROWN, E.L. (szerk.) (1932): *Social Work Against a Background of Other Professions*, New York, Free Press.
- BUCHER, R. – STRAUSS, A. (1961): *Professions in Process* = *The American Journal of Sociology*, 66. sz., (325–334.p.)
- BURRAGE, M. AND TORSTENDAHL, R. (1990): *Professions in the Theory and History*, London, Sage.
- BUTTERWORTH, ERIC – HOLMAN, ROBERT (szerk.) (1975): *Social Welfare in Modern Britain*, London, Fontana/ Collins.
- CAMPFENS, HUBERT (szerk.) (1997): *Community Development Around the World: Practice, Theory, Research, Training*, Toronto, University of Toronto Press.
- CANNAN, C. (1995): *Enterprise Culture, Professional Socialization and Social Work Education in Britain* = *Critical Social Policy*, 42., (5–18.p.)
- CAPLOW, T.A. (1954): *The Sociology of Work*, Minneapolis, University of Minnesota.
- CARLTON, THOMAS OWEN (1977): *Social Work as a Profession in Process* = *Journal of Social Welfare*, Spring, (15–25. p.)
- CARR–SAUNDERS, ALEXANDER–WILSON, P.A. (1933): *The Professions*, Oxford, Clarendon Press.
- CLARK, FRANK – MORTON, ARKAVA ÉS MÁSOK (1979): *The Pursuit of Competence in Social Work*, San Francisco, Jossey– Bass Publishers.
- CLARKE, M. (1975): *Social Problem Ideologies* = *British Journal of Sociology*, vol. 26., 4. sz.
- CLEAVES, PETER S. (1987): *Professions and the State: The American Case*, Tucson, University of Arizona Press.
- COLLINS, RANDALL (1990): *Market Closure and the Conflict Theory of the Professions*, in: BURRAGE – TORTENDAHL: *Profession in Theory and History*, London, Sage.
- COX, F. M. – ERLICH, J. L. – ROTHMAN, J. – TROPMAN, J.E. (szerk.) (1979.): *Strategies of Community Organization*, 3. kiad., Itasca: Peacock.
- CRAIG, GARY – DERRICOURT, NICK – LONEY, MARTON (szerk.) (1982): *Community work and the State*, London, Routledge and Kegan Paul.
- CROMPTON, R. (1987): *Gender, Status and Professionalism* = *Sociology*, 21.sz., (413–428.p.)
- DAVIES, M. (1981): *The Essential Social Worker*, London, Heinemann Educational Books.
- DERBER, CHARLES – SCHWARTZ, W. A. (1991): *New Mandarins or new Proletariat?*, in: TOLBERT, P – BARLEY, S. (szerk.): *Research in the Sociology of Organizations*, Greenwich, JAI Press.

- DEVINE, E.T–VAN KLEECK, M. (1916): *Positions in Social Work*, New York, New York School of Philanthropy.
- DINGWALL, R.–LEWIS, P. (szerk.) (1984): *The Sociology of the Professions*, London, Macmillan.
- DOMINELLI, L. (1990): *Women and Community Action*, Birmingham, Venture Press.
- DOMINELLI, L. (1996): *Deprofessionalizing Social Work – Anti–Oppressive Practice, Competencies and Postmodernism* = *British Journal of Social Work*, 26., (153–175.p.)
- DOMINELLI, L. (1997): *Sociology for Social Work*, London, Macmillan.
- EFFRAT, MARCIA PELLY (1984): *The Community, Approaches and Applications*, New York, The Free Press.
- ETZIONI, AMITAI (szerk.) (1969): *The Semi – Professions and Their Organization*, New York, The Free Press.
- ETZIONI, AMITAI (1993): *The Spirit of Community: The Reinvention of America*, New York, Touchstone Book.
- FARKAS JÁNOS (1996): *Szakértők, szakértelem, szakértés* = *Társadalomkutatás*, 1996., 1–2. sz., (5–20.p.).
- FINK, A. – PFOUTS, J.H. – DOBELSTEIN, A. (1985): *The Field of Social Work*, Beverly Hills–London– New Delhi, Sage Publications, Inc.
- FISCHER, JOEL (1981): *The Social Work Revolution* = *Social Work*, May, 1981., (199–207. p.).
- FISHER, ROBERT (1994): *Let the People Decide*, Twayne.
- FISHER, ROBERT (1994): *Community Organizing in the Conservative 80s and Beyond* = *Social Policy*, Fall 1994.
- FLEXNER, ABRAHAM (1915): *Is Social Work a Profession?* In: *Proceedings of the National Conference of Charities and Correction*; Chicago, Hildmann Printing Co., (576–590. p.)
- FOUCAULT, MICHEL (1998): *A fantasztikus könyvtár*, Budapest, Pallas Kiadó–Attraktor Kft.
- FREIDSON, ELIOT (1983): *The Theory of the Professions: The State of the Art*, in: DINGWALL, R. – LEWIS, P. (szerk.): *The Sociology of Professions*, London, Macmillan.
- FREIDSON, ELIOT (1986): *Professional Powers*, Chicago – London, University of Chicago Press.
- FREIDSON, ELIOT (1994): *Professionalism Reborn, Polity*, Cambridge.
- FREIRE, PAULO (1972): *Pedagogy of the Oppressed*, London, Penguin.
- FREIRE, PAULO (1974): *Education for Critical Consciousness*, Sheed and Ward.
- GERSUNY, CARL ROSENGREN – WILLIAM R. (1973): *The Service Society*, Cambridge, Massachusetts, Schenkman Publishing Company.
- GLAZER, NATHAN (1974): *The Schools of the Minor Professions* = *Minerva* 12., (346–364.p.)
- GOODE, WILLIAM, J. (1957) : *Community Within a Community*= *American Sociological Review*, Április, 22. sz.,(194 – 200. p.).
- GOODE, WILLIAM J. (1969): *The Theoretical Limits of Professionalisation*, in: ETZIONI (szerk.): *The Semi- Professions and Their Organisation*, New York, The Free Press.
- GOUGH, I. (1979): *The Political Economy of the Welfare State*, London, Macmillan.
- GREENWOOD, ERNEST (1957): *The Attributes of a Profession* = *Social Work*, II. Július, 3. sz. (45–55.p.)
- GROSSER, C.F. (1973): *New Directions in Community Organisation*, New York, Praeger.
- GULBENKIAN FOUNDATION STUDY GROUP (1968): *Community Work and Social Change*, London, Longmans.
- GULBENKIAN FOUNDATION STUDY GROUP (1973): *Current Issues in Community Work*, London, Routledge and Kegan Paul.

- HADLEY, ROGER – HATCH, STEVEN (1981): *Social Welfare and the Failure of the State*, London, George Allen and Unwin.
- HADLEY, ROGER, MC GRATH, MORAG (1984): *When Social Services are Local The Normanton Experience*, London, George Allen and Unwin.
- HALL, R.M. (1983): *Theoretical Trends in the Sociology of Occupations* = Sociological Quarterly, 24.sz., (5–22.p.)
- HALLIDAY, T.C. (1984): *Professions, Class and Capitalism* = Arch. Europ. Sociol., XXIV., (321–346.p.)
- HALLIDAY, T.C. (1987): *Beyond Monopoly*, London, University of Chicago.
- HANCOCK, B.L. (1981): *School Social Work*; New York, Englewood Cliffs, Prentice–Hall.
- HAUG, MARIE R. (1973): *Deprofessionalization* = Sociological Review Monograph,
- HELM, BRUNHILDE (1970): *The Discipline of Charity (inaugural lecture)*, South Africa, University of Cape Town.
- HENDERSON, P. – JONES, D. – THOMAS, D. (1980): *The Boundaries of Change in Community Work*, London, Allen and Unwin.
- HENDERSON, P. – THOMAS, D.N. (1981): *Readings in Community Work*, London, Allen and Unwin.
- HENDERSON, P. – THOMAS, D. (1987): *Skills in Neighbourhood Work*, London, Allen and Unwin.
- HENDERSON, P. (1997): *Társadalomhoz tartozás és állampolgáriság Európában*, Budapest, Közösségfejlesztők Egyesülete.
- HUGHES, EVERETT C. (1963): *Professions* = Daedalus, 92. sz., (655–668.p.).
- HUGMAN, RICHARD (1991): *Power in Caring Professions*, London, Macmillan Press.
- HUSOCK, HOWARD (1992): *The Public Interest*, 109.sz., (53–72.p.).
- ILLICH, IVAN (1977): *Disabling Professions*, Marion Boyars Publishers Ltd., London.
- ILLICH, IVAN (1977): *A társadalom iskolátlanítása* = Valóság, 1975. 11.sz., (84–94.p.).
- JARVIS, PETER (1995): *Adult and Continuing Education: Theory and Practice*, London Routledge.
- JAMOUS, H.–PELOILLE, C. (1970): *Changes in the French University – Hospital System*, in.: JACOBSON, J.A. (szerk.): *Professions and Professionalization*, Cambridge, Cambridge University Press.
- JOHNSON, TERENCE J. (1972): *Professions and Power*, London, British Sociological Association.
- KARÁCSONY ANDRÁS (1995): *Bevezetés a tudásszociológiába*, Budapest, Osiris–Századvég Kiadó.
- KASIUS, C. (szerk.) (1950): *A Comparison of Diagnostic and Functional Casework Concepts*, Family Service Association of America.
- KISS BALÁZS (1994): *Michel Foucault hatalomfelfogásáról*, III. évf., 1.sz.
- KORTEN, DAVID C.: *Getting to the 21st Century – Voluntary Action and the Global Agenda*, West Hartford CT, Kumarian.
- KRAMER, A.M. – SPECHT, H. (1969): *Readings in Community Organization and Practice*, Englewood Cliffs, N.S., Prentice–Hall.
- LANE, R.P. (1939): *The field of Community Organization*: In: NATIONAL CONFERENCE OF SOCIAL WORK (szerk.): „*Proceedings of the National Conference of Social Work*”; New York, Columbia University Press.
- LARSON, MAGALI SARGATTI (1977): *The Rise of Professionalism/ Sociological Analysis/*, Berkeley– L.A.– London, University of California Press.

- LARSON, MAGALI SARGATTI (1979): *Professionalism: Rise and Fall* = International Journal of Health Services, vol. 9., 1979., No.4.
- LARSON, MAGALI SARGATTI (1980): *Proletarianization and Educated Labor* = Theory and Society, 9. sz., (131–175.p.)
- LÉDERER PÁL (szerk) (1977): *A foglalkozások presztízse*, Budapest, Gondolat.
- LEIBY, JAMES (1978): *History of Social Welfare and Social Work in the United States*, New York Columbia U.P.
- LOVETT, TOM – CLARKE, C. – KILLMURAY, A. (1983): *Adult Education and Community Action*, London, Croom Helm.
- LOVETT, TOM (szerk.) (1988): *Radical Approaches to Adult Education: A Reader*, London, Routledge.
- LUBOVE, ROY (1965): *The Professional Altruist*, Cambridge, Harvard University Press.
- MCCONNELL, CHARLIE (1996)(szerk.): *The Making of an Empowering Profession*, Scottish Community, Edinburgh, Education Council.
- MACDONALD, K.M. – RITZER, G. (1988): *The Sociology of Professions– Dead or Alive* = Work and Occupations, 15., (3), (251–72.p.)
- MACDONALD, KEITH M. (1995): *The Sociology of the Professions*, London, Sage.
- MANNHEIM KÁROLY (1995): *A gondolkodás strukturái*, Budapest, Atlantisz.
- MARSHALL, T.H. (1963): *The Recent History of Professionalism in Relation to Social Structure and Social Policy*, in: *Sociology at the Crossroads and Other Essays*, London.
- MARSHALL, T.H. (1965b): *Class, Citizenship and Social Development*, New York, Garden City.
- MARTIN, BILL: *Transforming the Contemporary „ New Middle Class” from Professionals and Managers to „ Bricoleurs”*, March 1998., <http://www.internetto.hu/szelenyi>.
- MILLERSON, G. (1964): *The Qualifying Associations: A Study in Professionalization*, London, Routledge.
- Millerson (1964b): Dilemmas of Professionalization = New Society, 4.
- MURPHY, RAYMOND (1988): *Social Closure. The Theory of Monopolization and Exclusion*, Oxford, Clarendon Press.
- MORRIS, R. – BINSTOCK, R.H. (1966): *Feasible Planning for Social Change*, New York, Columbia University Press.
- NICHOLDS, ELIZABETH (1960): *A Primer of Social Casework*, New York, Columbia University Press.
- OPPENHEIMER, MARTIN (1973): The Proletarianization of the Professional = Sociological Review Monograph, 20., (213–217.p.)
- PARKIN, F (1979): *Marxism and Class Theory: A Bourgeois Critique*, London, Routledge.
- PARRY, NOEL – PARRY, JOSE (1976): *The Rise of Medical Profession: A Study of Collective Social Mobility*, London, Croom Helm.
- PARSONS, TALCOTT (1954): *Essays in Sociological Theory: The Professions and Social Structure*, Glencoe, III., The Free Press, (34–49.p.)
- PARSONS, TALCOTT (1968): *Professions*, in: *International Encyclopedia of Social Sciences*, vol.12., (536–547.p.)
- PAYNE, M. (1996): *What is Professional Social Work?*, Birmingham, Venture Press.
- PERLMAN, R. – GURIN, A. (1993): *Közösségszervezés és társadalmi tervezés*, Budapest, Közösségfejlesztők Egyesülete.
- POKOL BÉLA (1992): *A professzionális intézményrendszerek elmélete*, Budapest, Felsőoktatási Koordinációs Iroda.
- POKOL BÉLA (1997): *Szociológiaelmélet*, Budapest, Felsőoktatási Koordinációs Iroda.

- POPPE, KEITH (1995): *Analysing Community Work*, Buckingham, Open University Press.
- REES, S. – WALLACE, A. (1982): *Verdicts on Social Work*, London, Arnold.
- REIN, MARTIN (1970): *Social Work in Search of a Radical Profession* = *Social Work*, 1970. 15 (2), (13–28.p.)
- RIVERA, F.G. – ERLICH, J.L. (szerk.) (1995): *Community Organizing in a Diverse Society*, Boston, Allyn and Bacon.
- ROBINSON, MIKE (1995): *Towards a New Paradigm of Community Development*, 30.évf., 1.sz., (21–30.p.)
- ROBINSON, VIRGINIA P. (1930): *A Changing Psychology in Social Case Work*, Philadelphia.
- ROSS, MURRAY (1955): *Community Organization: Theory and Principles*, New York, Harper–Brother.
- ROSS, B. – KHINDUKA, S.K. (szerk.) (1976): *Social Work in Practice*, Washington, D.C.: National Association of Social Workers.
- ROSS, M.G. – LAPPIN, B.W. (1967): *Community Organization: Theory, Principles and Practice*; New York, Harper and Row.
- ROTHMAN, J. (1968): *Three Models of Community Organization Practice*, In: *Social Work Practice 1968.*, New York, Columbia Univ. Press, (16–47.p)
- ROTHMAN, J. (1969): *An Analysis of Goals and Roles in Community Organization Practice*, in: KRAMER, R.M. – SPECHT, H. (szerk.): *Readings in Community Organization Practice*, Englewood Cliffs, New Jersey.
- SAINSBURY, E., NIXON S. – PHILLIPS, D. (1982): *Social Work in Focus*; London, Routledge and Kegan–Paul.
- SAVAGE, M. – BARLOW, J., DICKENS, P. – FIELDING, T. (1992) : *Property, Bureaucracy and Culture*, London, Routledge.
- SCHON, D.A. (1983): *The Reflective Practitioner*, New York, Basic Books.
- SCHORR, A.L. (1968): *Explorations in Social Policy*, New York, Basic Books.
- SELANDER, STAFFAN (1990): *Associative Strategies in the Process of Professionalization: Professional Strategies and Scientification of Occupations*, in: BURRAGE – TORSTENDAHL (szerk.), London, Sage, (139–151.p.)
- SHEPPARD, M. (1998): *Practice Validity, Reflexivity and Knowledge for Social Work* = *British Journal of Social Work*, 28, (763–778.p.)
- SPECHT, H. (1972): *The Deprofessionalization of Social Work* = *Social Work (US)*., 17.évf. 2.sz., March, 1972.
- SPECHT, H. (1975): *Community Development in the UK/ An Assesment and Recommendation for Change*, Association of Community Workers.
- SZABÓ MÁRTON (1988): *Politikai tudáselméletek*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, Universitas.
- TAWNEY, R.H. (1946): *The Acquisitive Society*, New York, Harvest Books.
- THOMAS, D. – WARBURTON, R. (1977): *Community Workers in a Social Services Department*, National Institute for Social Work and Personal Social Services Council, US.
- THOMPSON, CATHRE (1991): *A Community Work Approach in Adult Education*: *International Journal of Lifelong Education*, 3., (181–196.p.)
- TIMMS, NOEL (1970): *Social Work*, London, Routledge and Kegan Paul.
- TIMMS, N. (1983): *Social Work Values*, London, Routledge and Kegan Paul.
- TITMUSS, R.M. (1968): *Commitment to Welfare*, London, George Allen and Unwin.
- TOREN, N. (1972): *Social Work: the Case of a Semi–Profession*, Beverly Hills, Sage Publications Inc.

FORINTOS KLÁRA

A humán erőforrás fejlesztésének lehetőségei a mai magyar társadalom értékeinek tükrében

**különös tekintettel az interperszonális kapcsolatokban megjelenő
kommunikációs csatornákra**

*„Ki célt mutatsz, hát utat is mutass!
Mert cél és út itt úgy egymásba vész,
Hogy egymást is már módosítja váltig
És más-más úton más-más célhoz érsz.”*
(Ferdinand Lassale: Franz von Sickingen)

I. „Ám az emberről semmit nem tudunk”¹

Csodálatos-rettenetes századunk vége körül, karnyújtásnyira az ezredfordulótól a minőségi tájékozódás fontos érdekünk. El kell igazodnunk televíziós reklámokban mind legjobbnak kikiáltott sok ezer termék között, az úton-útfélen kínált „egyetlen igaz vallás”-ok között csakúgy, mint az értékek, embereszmék bizonytalan kavalkádjában. Korunk – a technológia diadalát jelezve – joggal kaphatja a „második ipari forradalom” nevet. Az űrutazás, számítógép, atomenergia stb. világunkat alapjaiban megváltoztatták. A tudományos ismeretek száguldó ütemű és áttekinthetetlen mennyiségű felhalmozódása egyre inkább azt eredményezi, hogy az ember csak használja a világot, de egyre kevésbé érti.

A természet emberi uralom alá hajtása – pontosabban néhány szegmentuma fölött szerzett uralom – végül is a nukleáris megsemmisülés fenyegetéséhez vezetett... A fenti jelenségek újabban kiegészülnek egy ún. pszichológiai technológiával – magának az embernek uralmával és ellenőrzésével – melynek tömegtársadalmunkban nem kevésbé messze ható következményei vannak, mint a természet elleni újabb és újabb erőpróbáknak. Olyan időszakban élünk, amikor az emberi élet alapvető kérdéseire egyszerre figyelmeztet a fizikus, a filozófus, az agykutató, a pszichológus és a társadalomkutató.

Belső világunkon – és társadalmunkon – úrrá lett az értékválság okozta rémület és útkeresés. A száguldó technika és átalakuló gazdaság sugallta új értékekre – szinte alapjaiban új emberideálra – sokszor csodálkozva tekintünk. Nem létezik már egységes értékrendszer, nem ismerjük az ETHOSZ-t, egyénileg is nehezen ítéljük meg, hogy mi érték és mi nem az. Úgy látszik, hogy XX. század felgyorsult világát az

¹ Ludwig von Bertalanffy: Ám az emberről semmit nem tudunk Közgazdasági és Jogi Kiadó 1991.

ember ismereteivel, képességeivel, gondolkodásával még nem érte utol. A társadalmi érintkezésben, gazdasági kapcsolatokban nem releváns értékek – pl. számítástechnikai ismeretek, nyelvtudás, kommunikációs készség, önálló munka, kreativitás, ambíció stb. – eddig nem egyértelműen értéként jelentek meg. A rendszerváltozás előtt a humán erőforrás, illetve ennek fejlesztése szinte ismeretlen fogalmak voltak hazánkban, de a társadalom értékítéletében még ma sem foglalnak el méltó helyet. Ennek egyik oka a korunkra oly jellemző értékválság, melynek felszámolásában – a társadalom nagykorúsításában – a humán erőforrás-fejlesztésnek, illetve a felnőttképzésnek jelentős szerepe van. A nemzetközi kapcsolatokban, a gazdasági életben, de szinte minden más területen is nagy szükség van az önálló és művelt emberfőkre. Mitől lett ma érték a humán erőforrás? Hogy viszonyul ehhez a társadalom értékítélete? Milyen utat válasszunk, hogy ne kelljen majd ezt mondanunk: az egész világot meghódítottuk, „ám az emberről semmit nem tudunk...”

II. A modern ember és világa

Korunkban az ember messzemenőig individualizált, kioldva régi kötelekeiből. A hagyományok és társadalmi kötődések szerepe elhalványult, előtérbe került a szabadság egocentrikus értelmezése, mely a társadalom, atomizálódásához az ember elárulásához vezetett. A modern ember az értelem – az élet és a cselekvés értelmének – hiányától szenved. Ulrich Beck a „Rizikótársadalom” című nagy sikerű könyvében ezt ekképp írja le: „Az önmegvalósítást keresve az emberek turisztikai katalógusok nyomán bejárják a világ minden sarkát. Széttörik a legjobb házasságokat, és gyors egymásutánban egyre újabb kapcsolatokba bocsátkoznak bele. Átképzik magukat. Fogynak. Kocognak. Egyik terápia csoporttól a másikig támolyognak. Az önmegvalósítás céljától megszállottan kitépik magukat az anyaföldből, hogy megnézzék, gyökereik valóban egészségesek-e.”

Posztmodernnek is nevezett korunk jellemző életérzése ez. A globalizáció, pluralizáció és tömegesedés – sajnos – mind-mind az értékek relativizálásához vezetett. Önmagunk megvalósítását nem stabil értékrend, hanem piacodott környezetünk által kínált fél- és áligazságok alapján keressük. A reklámtáblákról villogó fogorú, elégedetlen mosolygó emberek néznek le ránk, hirdetve, hogy a legújabb üdítőital feledtet minden gondunkat; egy szem cukorkától magabiztosak leszünk, az új dezodort használva pedig képtelenség bennünket kényelmetlen helyzetbe hozni. A termékek eladási listái azt bizonyítják, hogy nem sokat kételkedünk a boldog élet pillanatok alatti elérésében. Azt reméljük, hogy a reklámozott termékekkel együtt megvásároljuk a reklámozott életérzést is. Modern világunkban az ember társadalmi lényként való felfogását egyre inkább felváltja az ember piaci szereplőként való értelmezése.

A rendszerváltozás után kialakult értékválság közepette az ember bizonytalanul tájékozódik világában. S mégis napjainkban egy új ideál van születőben...

III. „Valami új van születőben...”²

A rendszerváltozás előtt a „becsülettel gyarapodó polgár” vagy a „dolgos gazda” eszményének követése nem minősült pozitív értéknek. A római eszmény, a „bonus paterfamilias” – úgy látszott – feledésbe merül. Még napjainkban is megfigyelhető a

² G. Minor: Ludus verbalis

„munkamániás”, „munkafüggő” emberek stigmatizálása. „Egy szintre helyezik a drog- és alkoholfüggőkkel a dolgozni szeretőket. Mintha e munkafolyamatban jót, szépet teremteni akarók valamiféle negatív devianciát testesítenének meg. Az ilyen stigmatizálók megfélemlenek arról, hogy mások iránti kötelességként is végzik munkájukat, ugyanakkor önmaguk tökéletesítéséhez, lelki–szellemi–testi erőik kifejtéséhez is hozzájárulhatnak, ha arányosan és megszentelt módon munkálkodnak.”³

Kelet-Európa az utóbbi tíz évben óriási politikai, társadalmi és gazdasági változásokon ment keresztül. Térségünket most érték el azok a problémák, melyekkel a nyugati társadalmaknak már évtizedekkel ezelőtt szembe kellett nézniük. A vasfüggöny lehullása sokféle érzelmet és indulatot gerjesztett, és az alapvető emberi értékek, erkölcsi normák talapzata is mintha recsegni-ropogni látszana. Megjelent a rendszerváltás előtt szinte ismeretlen munkanélküliség, s az egzisztencia biztonságának érzése is már rég a múlté.

A munkaerőpiac valódi piaci jelleget öltött, e téren is megjelent a gazdasági verseny. A hazánkban működő külföldi vállalkozások – s egyre inkább a hazaiak is – igénylik a művelt, jó kommunikációs készséggel, nyelvtudással rendelkező munkaerőt. A fent jelzett új stuktúrájú munkapiaci kereslet azt mutatja, hogy a humán erőforrás-fejlesztése – mely fogalom a rendszerváltás előtt szinte ismeretlen volt – ismét értékke kezd válni hazánkban. Ahogy dr. Jáger Ida is megállapítja: „A szép beszéd, az ízléses viselkedés, magatartás, a szemnek, fülnek gyönyörködtető kommunikációk és interakciók, az ugyanígy végzett munka és magánéleti teendők erkölcsi, sőt gazdasági értékteremtőként funkcionálhatnak.” Le kell szögeznünk tehát, hogy ma hazánkban a humán tőke nem csupán árucikk, hanem valódi élték, mely egyre inkább mind erkölcsi, mind anyagi megbecsülésnek örvend.

Néhány éve még az egyes állások betöltésekor elsősorban a szakirányú diploma volt a követelmény. Ma sokszor a felvételi beszélgetés két-három idegen nyelven zajlik, s a hangsúly – a végzettségen túl – az önálló munkán, kreativitáson, számítógép-kezelésben, s elsősorban a fejleszhető, személyes képességeken van. Ez utóbbi csoportba tartozik a jó kommunikációs készség, empátia, tolerancia, sőt még a kellemes modor vagy a nonverbális kommunikáció elemei is, mint pl. a mosoly, kézfogás, testtartás, a szituációhoz illő zónatávolság megtartása stb. Az emberi tőke dominanciájának egyik oka az, hogy a gazdasági életben felerősödött az interperszonális kapcsolatok szerepe. A vállalkozások bevételét nagyban befolyásolja az, hogy munkatársai tudnak-e bánni az emberekkel, képesek-e kivívni a vevők, gazdasági partnerek bizalmát.

Az ügyfelekben sokszor nem is tudatosul egy határozott kézfogás, kellemes megjelenés vagy akár az iroda berendezése keltette pozitív hatás, legközelebb mégis ugyanazon üzlethez térnek vissza.

A munkapiac fent leírt keresleti oldala – sajnos – még kevés minőségi (!) kínálattal találkozhat. Ahol az eddigi rossz beidegződés oldódni kezdett, ott megfigyelhető, hogy az értelmiségiek jól prosperáló vállalkozásokat képesek működtetni, általában olyan területen, mely kapcsolatban áll eredeti végzettségükkel. A humán erőforrás fejlesztés, oktatás és művelődés területén érezhető piacosodási tendenciákhoz kiválóan alkalmazkodnak, nem okoz gondot új képességek megszerzése sem.⁴ Pl. számítás-

³ Dr. Jáger Ida: Értékek és mértékek a HR tevékenységben, VI. Országos Humánpolitikai Konferencia, Tanulmánykötet, Mont Humán Menedzser Iroda, 1999.

⁴ Bauer Béla: A felnőttoktatásban megjelenő társadalmi csoportok értékrendjei és régiók szerinti eltérései, Kultúra és Közösség, II. évfolyam 1998. 4.1999. 1. sz.

technikai ismeretek, nyelvtudás, kommunikációs készség fejlesztése, átképzés stb. A humán erőforrás fejlesztésének ez igen fontos szegmense lehet.

A minőségi kínálat hiányának egyik okát abban látom, hogy a társadalmi rendszerváltás egyúttal paradigmaváltást is jelent az értékek, tulajdon, hatékonyság, önállóság stb. értelmezésének területén. A száguldó technikai fejlődést ezen fogalmak újraértelmezésével társadalmunk még nem érte utol.⁵ Szükséges egyfelől a ma nélkülözhetetlen ismerethalmaz megszerzése (pl. új kommunikációs eszközök kezelése stb.), másfelől az interperszonális kapcsolatok felértékelődésével konzisztens, új magatartásminták kialakítása, készségek megszerzése (pl. team-munka, kommunikációs készség fejlesztése, etikett- és protokollismeretek stb.). A fentiek elősegítése ma a felnőttképzés és humán erőforrás-fejlesztés feladata. Ezt jelzi a kommunikációs önismereti és csoportdinamikai tréningek iránti egyre növekvő kereslet is.

IV. Harmóniában élő ember...

A hirtelen ránk törő kapitalizmus első éveivel ellentétben a mai gazdasági–társadalmi viszonyok egy új, komplexebb emberkép kirajzolódását indukálják. A gazdasági változások bekövetkeztével a „művelt emberfő” elsősorban egyes kurrens területeken érvényesülhetett, mint pl. a bankszakma vagy az ügyvédi pálya. A gazdasági élet egyéb területein pedig a megszerzett vagyon nagysága nem mindig állt egyenes arányban az emberi tőke mennyiségével.

Napjainkban az ész, a műveltség és a pénz már nem vagy-vagy kérdésként vetődik fel. A kisvállalkozásoktól a nemzeti multinacionális cégekig a gazdasági szféra a művelt, önálló, hatékony, egészséges és jó kommunikációs készséggel rendelkező munkaerőt igényli.

Ennek nyomán egy új, komplexebb emberkép látszik kirajzolódni, részben a nyugat-európai társadalmak mintájára. Ez az emberideál nem egyenlő a „pénzes emberrel”, azt hirdeti, hogy a pénzügyi siker csak fontosabb értékekkel kiegészítve jelenthet valódi sikert, illetve csak más értékek (pl. tolerancia, empátia stb.) fejlesztésének segítségével érhető el. Korunk sikeres embere olyan célértékeket preferál, mint a társadalmi elismerés, a bölcsesség, az anyagi és lelki függetlenség, a belső harmónia, a jó egészség, a jólét, az aktív és izgalmas élet megvalósítása. Cél a valódi, szellemi–lelki–anyagi gazdagság elérése. A fenti célértékek – az „eszmény” – meghatározza azokat a készségeket, tulajdonságokat, melyeket az egyén a cél elérése érdekében fejleszteni igyekszik. Ilyen eszközérték pl. az intellektualitás, ambíciózusság, széles látókörűség, becsületesség, megbízhatóság, bátorság, megfelelő kommunikációs kompetencia, gyors tanulási képesség, pozitív gondolkodás stb.⁶

A teljes gazdagságot birtokló ember harmóniában él nemcsak önmagával, hanem környezetével is. Pozitív emberekkel és gondolatokkal veszi körül magát. Nem csupán sikeres üzletember vagy tanár, orvos stb., hanem házastárs, szülő, barát, társadalmi lény is.

A fejlett társadalmak a sokszor megfeszített munkatempó mellett a sport, az egészségmegőrzés fontosságát is sugallják. Az életerős, egészséges ember kellemesebb társaság, jobb munkaerő, s a testedzés feszültséglevezető hatása sem elhanyagolható a napi stressz-hatások közepette. Az egészség nemcsak egy eszköz az anyagi

⁵ U.o.

⁶ Dr. Jáger Ida: Értékek és mértékek a HR-tevékenységben, VI. Országos Humánpolitikai Konferencia, Tanulmánykötet, Mont Humán Menedzser Iroda Kft. 1997.

siker eléréséhez, hanem magában is érték, amely további értékek teremtődését segíti elő.

A ma eszménye tehát egy olyan ember, aki testi-lelki-szellemi harmóniában él, s önmagát szüntelenül fejleszti. A fejlett országok társadalmára tekintve nem ritkaság a felnőtt kori nyelvtanulás, tanfolyamokon való részvétel vagy akár egy új sportág megtanulása. Egyre nő az igény a cégeknek szervezett kommunikációs és önismereti tréningek iránt. A felnőttképzés jövője az örökös fejlődés, önmagunk egyre jobbá válásának eszményén alapul. Megfogalmazódott a „life-long learning” követelménye, s az újabb és újabb társadalmi-gazdasági kihívások örökös szükségletté emelik a humán erőforrás fejlesztést. Az egyre gyorsuló technológiai fejlődés közepette már elképzelhetetlen bármely területen való érvényesülés az utóbbi öt-tíz évben szerzett aktuális ismeretek nélkül. A felnőttképzés feladata egyrészt a szükséges ismerethalmaz átadása, másrészt a piac kívánta képességek, készségek fejlesztése. Ide kell még sorolnunk azt a sajátos szerepet, amit e szakterület a politikai, társadalmi, gazdasági változások után kialakult értékválság felszámolásában tölt be.

A jövőben a technológiai fejlődés további gyorsulása, új kihívások megjelenése várható, így a felnőttképzés szerepe hosszabb távon még jobban felértékelődik. Egyre természetesebbé válik – és értékként jelenik meg a már említett élethossziglani tanulás vagy „life-long learning”.

Kétségtelen, hogy a fent leírt jelenségek mintájául a nyugat-európai és amerikai társadalmak szolgálnak. Mégsem lehet cél e példák pusztá másolása, egy „magyar Amerika” megvalósítása; tapasztalatainkat speciális adottságainkra adaptálva kell felhasználni.

A felnőttképzésnek döntő szerepe van a gyökereit ismerő, értelmes, tájékozott kommunikatív, modern „európai polgár” eszméjének kimunkálásában és megvalósításában, a magyarországi viselkedéskultúra fejlesztésében, s ezáltal hazánk európai felzárkóztatásában.

V. A kommunikációs kompetencia

Az ember egyedisége minden más teremtménnyel szemben abban áll, hogy létét szimbólumok uralják. A szimbólumok használatából következik, hogy az ember – szemben az állatokkal – a testi próbálkozás helyett a szellemi próbálkozást használja, vagyis nem magukkal a dolgokkal próbálkozik, hanem szimbolikus helyettesítőjükkel, tehát gondolkodik, és gondolatát verbálisan is megfogalmazza. Az egyes szimbólumok – és a nyelv is mint jelrendszer – a tradíciók által közvetíthetők, vagyis nem velünk született tudásról van szó, hanem egyéni tanulás útján megszerzett, fejleszthető képességekről. Ez igaz bármely kommunikáció csatornára, a verbális kommunikációra éppúgy, mint a non-verbális kommunikáció egyes elemeire.

Az ember a nyelv, mint legegyszerűsebb, bonyolult jelrendszer használata során véges számú szó és grammatikai szabály segítségével gyakorlatilag végtelen számú gondolattartalmat képes kifejezni. Ez a verbális képesség fejleszthető, s napjainkban fejlesztésre is szorul. Bármely szakterületet megvizsgálva láthatjuk, hogy a szakmai tudás csak megfelelő kommunikációs kompetencia segítségével prezentálható, a gondolatok szabatos, pontos kifejezése alapkövetelmény. Ez egyre inkább kiegészül a metakommunikáció és a non-verbális kommunikáció használatával, illetve olyan ismeretekkel mint az etikett és protokoll vagy jogi és üzleti alapismeretek. Ezen ismerethalmaz megszerzésének és e képességek fejlesztésének követelménye a humán erőforrás fejlesztést – ezen belül is a kommunikációs kompetencia fejlesztését –

kiemelt helyre teszi. Nagy sikerrel alkalmazzuk a felnőttképzésben a képességfejlesztő tréningeket melyek leghatékonyabb formája a kis csoportos, non-direktív vezetésű foglalkozás a hallgatók aktív részvételével. Ilyenek pl. a kommunikációs, önismereti, csoportdinamikai személyiségfejlesztő tréningek. Az ilyen kurzusok segítségével a hallgatók az alapoktól indulva mélyebb önismeretre tesznek szert, képesek lesznek pozitív viselkedésminták kialakítására és begyakorlására. Az egyes kommunikációs képességeket célirányosan fejlesztjük, pl. kérdezőtechnika, telefonon való kommunikáció, üzleti tárgyalástechnika, öltözködéskultúra stb. mind külön tréning témája lehet. Ugyanakkor elengedhetetlen a személyiség komplexebb fejlesztése, hiszen pl. pozitív énkép vagy önbizalom hiánya megnehezíti a hiteles kommunikációt. Fontos pl. a verbális és non-verbális jelek összhangja is, hiszen a szavainkkal ellentétes testbeszéd erősen megkérdőjelezi mondandónk hitelességét.

Az egyes tréningek céljait a munkapiaci kereslet is meghatározza. Egyre növekszik az igény a cégek és intézmények számára szervezett kommunikációs tréningek iránt. Esetenként a munkáltató azt is meghatározza, hogy a tréning mely terület vagy kommunikációs csatorna fejlesztésére irányuljon. Ehhez természetesen hozzátartozik az elégtelen kommunikáció okainak felderítése, amely szintén lehet a tréner feladata. Leggyakoribb pl. az aktív figyelés, az önkifejezés és a konfliktuskezelési képesség célirányos fejlesztésének preferálása.

A pozitív viselkedésminták begyakorlása, vagy egyes készségek kialakítása feltételezi az aktív hallgatói részvételt, az önálló belátás élményét.

Ezért a tréningek legalkalmasabb szervezeti kerete a kiscsoportos, non-direktív vezetésű foglalkozás. Ennek során a tréner (oktató) az interakcióban csak orientáló szerepet tölt be, a hallgatók tanulását a háttérben maradva, főbb vonalaiban – kérdésekkel – irányítja. A csoportban a hallgatók egymástól is képesek tanulni, tevékenységüket a csoportdinamika befolyásolja, jelentős az egyéni ötletek, aktivitás, véleményalkotás szerepe, mely a személyiség komplex fejlesztését is elősegíti.

A címet indokolva megállapíthatjuk, hogy napjainkban sok olyan társadalmi-gazdasági kihívással találkozunk, amelyek művelt emberföket kommunikálni és viselkedni (!) tanuló embereket kívánnak. Az ehhez szükséges kommunikációs kompetencia tapasztalataink szerint felnőtt korban is fejleszthető. Ez egyrészt a személyiség komplexebb fejlesztésével történik (pl. pozitív énkép, önbizalom stb.) másrészt az egyes kommunikációs területek célirányos fejlesztésével (pl. aktív figyelés, önkifejezés, konfliktuskezelés stb.). A nyugati társadalmakban helyesen ismerték fel, hogy a fentieknek kettős hozadéka van, s ennek nyomán egy új emberkép („emberideál”) van kialakulóban, a testi-lelki-szellemi harmóniában élő ember. A fent leírt személyiségfejlesztés egyik hozadéka a mindennapi interperszonális kapcsolatok javulása a kommunikációs zavarok kiküszöbölésével pl. a családban munkahelyen stb. Másik hozadéka a sikeresebb, hatékonyabb munkavégzés ma elsősorban az üzleti élet, de egyre inkább más szakmák területén is. Megállapíthatjuk tehát, hogy a felnőttképzés hazánkban kiemelt szerepet tölt be a világban tájékozódni tudó, teljesebb európai polgár kimunkálásában.

NEMESKÉRI ZSOLT

Konvergencia és regionális fejlődés

– a tartományok közötti konvergencia vizsgálata Kínában –

Az elmúlt időszak nemzetközi szakirodalmában több tanulmány vizsgálta az egyes országok regionális fejlődésének tendenciáit, ezen belül főként az egy főre eső nemzeti jövedelem hosszú távú konvergenciáját. Jelen tanulmányban a *kínai tartományok* közötti konvergenciát vizsgáljuk az 1952–1993 közti időszakban. Megállapításunk, hogy a reáljövedelmek konvergenciája Kínában főként az 1978-as reformok óta van jelen. Ezt megelőzően, a központi tervezés kezdeti időszakában szintén találunk bizonyítékot a régiók közti összetartó fejlődésre, azonban ez statisztikailag gyenge és jelentős mértékben függ a vizsgált korszak határainak kijelölésétől. A kulturális forradalom időszakában a vizsgálatok erősen divergens fejlődést jeleznek. Az 1978 utáni időszakban a konvergens fejlődés tényezői a vidéki/rurális reformok és különösen a keleti parti területek esetében a nemzetközi kereskedelem és tőkemozgások liberalizációja voltak. A regionális jövedelmi különbségek trendjei 1990 óta divergens módon alakultak, amit a parti és belső területek között megnyíló különbségek magyaráznak.

A kínai tartományokkal kapcsolatos eredmények mellett érdemes megjegyezni, hogy az e tanulmányban bemutatni kívánt *elemzési technikák* – a nemzetközi szakirodalomban való kedveltségük ellenére – Magyarországon még nem tekinthetők elterjedtnek. Így e tanulmány, kiegészítve a szerző Ph.D. képzés keretében végzett további elméleti és empirikus kutatásaival – reményeink szerint – a hazai regionális vizsgálatok jobb módszertani megalapozásához is segítséget nyújthat.

Bevezetés

Számos tanulmány foglalkozik az egyes országokon belüli régiók hosszú távú konvergens fejlődésének kérdéskörével. Barro és Sala-i-Martin konvergens fejlődés jeleit mutatták ki az USA-ban az 1840–1980 közti időszakban; hasonlóan a japán és a nyugat-európai régiók esetében. Tanulmányunk a kínai tartományok hasonló tendenciájú fejlődését tekinti át.

Kína esete több szempontból is figyelemre méltó:

A Kínai Népköztársaság (KNK) megalapítása óta eltelt évtizedekben *több jelentős politikai váltás* követte egymást. Az 1952 és 1965 közötti időszakot a szovjet stílusú iparosítás és központi tervezés jellemezte. Ez a súlyos következményekkel járó „Nagy Ugrás” kísérletével (1958–1960), természeti csapásokkal (1959–1961), valamint a Szovjetunióval való szakítással végződött. Az 1966–1967-es évek a „Kulturális forradalom” éveit voltak, amelyben a belső politikai forrongás a központosított bürokráciát lényegében megsemmisítette, és amelyben a régiók autark berendezkedésre kényszerültek a belső – régiók közti – kereskedelem nehézségei miatt. Az

1978-tól napjainkig tartó évtizedek a piaci kapcsolatok felé növekvő elkötelezettséget jelenítik meg, annak ellenére, hogy az állami tulajdon domináns szerepe a nehéziparban és a Kommunista Párt szerepe a gazdaságpolitika formálásában mindvégig fennmarad.

Kína *jelentős mértékű földrajzi ellentéteket hordoz* a termelés gazdasági szektorok közötti eloszlásában, az életminőségben, az erőforrás-ellátottságban és egyéb, a régiók jövedelmét befolyásoló tényezőkben. Ezek az ellentétek a konvergencia kérdését igen élesen vetik fel, mivel az egy főre jutó jövedelmek közötti különbségek az országon belül már 1950-ben 1:11-hez arányúak voltak (1952-ben a legszegényebb tartomány – Guizhou – egy főre eső GDP-je 57,38 jüan, a leggazdagabbé – Shanghai – 640,20 jüan volt).

Kína fejlődése *fontos információkkal szolgálhat* a világ második legnépesebb országa, a gazdasági liberalizáció útjára lépett *India fejlődési tendenciáival kapcsolatban*. Az indiai politika alakítói aggodalmukat fejezik ki amiatt, hogy az 1991-ben kezdődött kereskedelmi liberalizáció az indiai régiók között meglévő különbségek növekedéséhez fog hozzájárulni. India jövőbeni helyzetével kapcsolatban némi tájékoztató pontot jelenthetnek a kereskedelmi liberalizáció kínai tapasztalatai, ezen belül is a keleti parti tartományok fejlődése.

A jövedelmek eloszlásának regionális különbségei a *politika számára* is érdekes kérdéssé váltak az utóbbi években. Kínában 1995. szeptemberében, a KKP 14. plenáris fóruma ötödik ülészakán a küldöttek azt a nézetet fejtették ki, hogy a reformok megkezdése óta a regionális különbségek felerősödtek. A párt itt elfogadott dokumentuma szerint: „a reformok és a nyitás politikájának megkezdésével néhány régiót arra ösztönöztünk, hogy minél gyorsabban fejlődjön, és minél gazdagabbá váljon; elfogadva azt a nézetet, hogy a gazdagabbak modellként szolgálnak a szegényeknek és segíthetnek is azoknak”. A hivatalos megfogalmazás szerint: „Kína valamennyi régiójában jelentős a gazdasági fejlődés és hatalmas mértékű az életszínvonal növekedése. Ezzel szemben – több ok következtében – a regionális gazdasági különbségek valamelyest kiszélesedtek.” (People’s Daily Overseas Edition, 1995. okt. 5. p. 4.)

A következőkben elsőként azt tekintjük át, hogy az empirikus bizonyítékok a fenti megállapítást alátámasztják-e. Ezután a regionális és globális konvergenciával kapcsolatos legutóbbi kutatási eredményeket ismertetjük, arra a kérdésre keresve a választ, hogy egy Kínához hasonló gazdasági berendezkedésű országban alkalmazhatóak-e az eredmények. Harmadikként a kínai gazdaság konvergenciájával kapcsolatos kutatások alapvető eredményeit összegezzük. Megállapításunk szerint a konvergencia trendjei a politika változásai kapcsán időben változékonynak bizonyultak, a legerősebb konvergenciát a piaci reformok elfogadása óta mutatva.

A negyedik alfejezet statisztikailag részletesebben kifejtett elemzést tartalmaz a kínai regionális politika három időszakáról és az eredmények mögött álló gazdasági okok kimutatására is kísérletet tesz. Itt az egyes regressziós modellek bemutatásától eltekintünk, kizárólag az elemzés eredményeinek ismertetésére szorítkozunk. Az ötödik részben tesszük fel azt a kérdést, vajon Kína jelenleg a regionális konvergencia vagy divergencia útján jár-e? Végül, utolsóként a tanulmány legfontosabb megállapításait összegezzük.

Régiók és országok konvergenciája

A gazdasági fejlődésnek nem létezik egyetlen általánosan elfogadott modellje, így a gazdasági konvergencia tekintetében sem beszélhetünk ilyenről. *Solow-Swan zárt*

gazdasági növekedési modelljében a gazdaságok egy főre jutó jövedelmek közötti különbségeit az eltérő tőke-munka arány (K/L)¹ indokolja. Adott megtakarítási rátát feltételezve egy alacsonyabb kezdeti K/L arány gyorsabb növekedéssel jár együtt, azaz a szegényebb országok gyorsabban képesek fejlődni, mint a gazdagok. Ha azonban megengedjük a termelési tényezők mobilitását, a munka a tőkeszegény országból a tőkében gazdagabb felé, a tőke pedig ezzel ellentétes irányban migrál. Mindkét mozgás az eredeti K/L arány kiegyenlítődének irányába mutat, tehát a jövedelmi különbségek kiegyenlítődése felé. E folyamat lényegében felgyorsítja a konvergencia ütemét. Fontos megjegyeznünk, hogy e modellben a tényező mobilitás nemcsak a tőke és a munka, hanem a technológia áramlását is jelentheti (licenzvásárlás, külföldi direkt tőkebefektetés vagy közös vállalatok formájában).

Romer (1968) szerint konvergencia nem szükségszerűen következik be abban az esetben, ha a technológiai fejlődés növekvő skáláhozadékkal jár együtt (Solow-Swan modelljében a skáláhozadék konstans). Növekvő skáláhozadékot feltételezve azon országok vagy régiók, amelyek kezdeti K/L aránya magas, képesek fenntartani vezető szerepüket azokkal szemben, ahol e ráta alacsonyabb. Itt is érdemes megjegyezni, hogy Romer modelljében a K nemcsak fizikai tőkét jelent, hanem humán tőkét, valamint belső technológia akkumulációt.

A fentieknél jóval általánosabb modellekben az egyes országok gazdaságai több dimenzióban különbözhetnek egymástól. Ilyen tényezők lehetnek: (1) tulajdonosi jogok stabilitása és védettsége; (2) a kormányzati beavatkozás mértéke a piaci folyamatokba; (3) valamint más, a nemzeti vagy nemzetközi elszámolásokban nem megjelenő tényezők, pl. földrajzi előnyök vagy hátrányok. Ezek a tényezők is tartós különbségeket eredményezhetnek a régiók vagy országok jövedelmi szintjeiben.

A régiók közötti konvergencia még akkor sem lehet teljes, ha a technológiai fejlettség nem jár együtt növekvő skáláhozadékkal. Konvergencia így is létezhet – azaz minden egyéb tényezőt változatlanul feltételezve az alacsonyabb K/L aránnyal rendelkező ország növekedhet dinamikusabban – de a tendencia statisztikailag csak akkor kimutatható, ha megvizsgáljuk a jövedelmek hosszú távú növekedését meghatározó egyéb elemeket is.

Az elmúlt évtizedben számos *empirikus kutatás* foglalkozott azzal a problémával, hogy hosszú távon az országos ill. szub-nacionális szinten értelmezett gazdaságok között a reáljövedelmek tekintetében konvergencia figyelhető-e meg. *Paul Romer* (1986) munkája egyike a korai műveknek. Ebben a szerző azt a véleményét fejezi ki, hogy a II. világháború utáni időszakban *a világ egésze tekintetében* nem figyelhető meg semmiféle konvergencia. Romer óvatosan jegyzi meg, hogy a konvergencia hiánya bizonyítéka annak, hogy az aggregált kibocsátás jelentős mértékű növekvő skáláhozadékkal jellemezhető.

A későbbi tanulmányok más, alternatív faktoroknak tulajdonítják a konvergencia létét, illetve nem létét. A regionális szintek vizsgálatával kapcsolatban több elemzés is a konvergenciára talált meggyőző bizonyítékokat. A bevezetőben már megjegyeztük, hogy Barro és Sala-I-Martin konvergenciára utaló jeleket talált az USA tagállamai (1880–1990), a japán megyék (1930–1990) és a nyugat-európai régiók (1950–1990) között. A jelenséget általánosították és saját szóhasználatukban „feltétel nélküli konvergenciának” nevezték el.

¹ A tanulmány a közgazdaságtanban elterjedt rövidítéssel a tőkét K (Kapital), a munkát pedig L (Labour) betűvel jelöli.

A világgazdaság vizsgálatánál az egyes államok kisebb-nagyobb csoportjai között rendelkezünk konvergenciára utaló bizonyítékokkal, ennek ellenére a világ egészére vonatkozóan ez nem mutatható ki. Dowrick és Nguyen (1989) az OECD államok közti konvergenciát bizonyította, Ben-David (1993) pedig az Európai Közösség államai között. Sachs és Warner (1995) szerint a konvergencia olyan államcsoportok sajátossága, amelyeket szabad kereskedelmi kapcsolatok kötnek össze. Ez alapján, amikor a szerzőpáros nyitott és zárt gazdaságokra bontja a világot, azt találják, hogy a nyitott csoport konvergenciát mutat, míg a zárt nem.

A fenti empirikus eredmények mögött egységes megfontolás, hogy *a konvergencia azokban az országokban a legerősebb, amelyeket szabadkereskedelmi kapcsolat és a termelési tényezők áramlásának szabadsága köt össze*. A bizonyítékok azt sugallják, hogy az egyes területek közti munkaerő, tőke és technológia áramlások fontos hatóerői e folyamatnak. A tényező-mobilitás és a kereskedelmi integráció magas foka természetesen vonatkozik a piacgazdaságok olyan régióira is, mint az USA tagállamai és a japán megyék. Ugyancsak ez alkalmazható – bár valamivel gyengébben – az OECD és az EU tagállamaira valamint a nyitott kereskedelmi politikát folytató országok csoportjaira.

A szocialista gazdasági rendszerekben a konvergencia lehetősége korlátozott. A belső munkaerő vándorlás – általában az egyes régiók iparosítási céljainak alárendelten – a kormány által szabályozott. A beruházások regionális eloszlását nem a piaci hozamok, hanem politikai és bürokratikus érdekek határozzák meg. A technológiai diffúzió sem szükségszerűen következik be. (Legjobb példaként gondoljunk a volt Szovjetunióra, ahol a kutatási és fejlesztési tevékenységek a katonai/ipari szektorokra koncentráálódtak, eredményeik a polgári felhasználásokban csak egyenetlenül jelentek meg.)

A konvergencia okai a központosított tervezéssel jellemezhető gazdaságokban sokkal véletlenszerűbbnek tűnnek, mint a piacgazdaságokban. A szegényebb régiók számára a tőkeallokáció lehetősége a központi tervezők döntésétől függ, akiket sokszor a jövedelmek egyenlősítésének bürokratikus célja vezérel. Azonban ebben a rendszerben az is igaz, hogy a nagy állami vállalatok erős lobbipozíciókkal rendelkeznek, így a fizikai tőkejavak allokációja inkább a meglévő területekre, mint földrajzilag új területekre koncentráلódik.

Mivel a régiók közti munkaerő-áramlás szabadsága a piacgazdaságokban a konvergencia alapvető feltétele, érdemes külön kitérni *a munkaerő-mobilitás akadályaira*.

Kína esetében az 1950-es évek óta a munkaerőmozgásokat a központi kormányzat ellenőrzi, főként annak érdekében, hogy megakadályozzák a parasztok városias területekre való tömeges vándorlását. A kontroll központi eleme egy 1958-as szabályozás, amely a háztartások regisztrációjára vonatkozik. Ennek értelmében valamilyen háztartásnak regisztrálnia kell magát lakóhelyén és a lakóhely változtatását külön engedélyeztetni kell. A hivatalos engedélyek száma éves szinten rendkívül korlátozott mértékű. A nyolcvanas évek elejéig az engedély nélküli migráció (és ezzel együtt a fekete vagy nem állami szektorban történő foglalkoztatás) rendkívül nehéz volt. Ebben az időben az élelmiszereket szigorúan adagolták, az élelmiszerallokáció pedig a hivatalos lakóhely szerint történt. Az engedély nélküli költözés így az egyén számára élelmiszer-adagjának elvesztésével járt együtt, ami az életben maradási tette lehetetlenné az 1950–1970-es években. Ezt tovább súlyosbította, hogy az illegális vándorlók gyermekei nem járhattak iskolába és a városi területek további szolgáltatásai sem voltak elérhetőek számukra.

A piaci reformok kezdetével az étel és a lakhatás piaci úton is elérhetővé vált, így az engedély nélküli vándorlás is valamivel könnyebbé vált. Ennek ellenére a faluról városra történő migráció akadályai jelenleg is jelentősek, mivel az iskoláztatás és az egyéb (pl. egészségügyi) szolgáltatások igénybevétele engedély nélkül továbbra sem elérhető. Az informális migráció mégis hatalmas mértékben növekedett a nyolcvanas és kilencvenes években. Az 1990-as évek közepéig becslések szerint 100–150 millió fő vett részt a folyamatban. A migrációban részt vevők jelentős része egyedülálló, családdal nem rendelkező személy, másik jelentős csoportjuk, akik családjukat hátrahagyva – sokszor csak szezonális jelleggel – átmeneti munkát vállalnak a városi területeken és ezt követően visszatérnek falujukba.

A kínai regionális fejlődéssel kapcsolatban jelentős tanulmány a *Világbank 1995-ös elemzése*. Jelen tanulmány és a világbanki elemzés között három tekintetben van jelentős különbség:

E feldolgozás jóval hosszabb (1952–1993) időintervallum elemzését tartalmazza, mint a világbanki (1978–1992).

E tanulmány régióspecifikus deflátorokat használ, míg a világbanki egyetlen közös deflátort alkalmaz az országokra.

Végül: a másik idézett mű nem alkalmaz kifinomult statisztikai módszereket, nem számol szórást és regressziót sem a konvergencia vizsgálatára.

A kínai tartományok közötti konvergencia

Amikor a kínai fejlődést elemezzük, a konvergenciáról feltételezzük, hogy mértéke a piaci és nem piaci erők egyensúlyának ill. egyensúlytalanságának függvénye. A gyakorlatban ez azt jelenti, hogy időben az 1978-as reformok kezdete óta, földrajzilag pedig az ország leginkább piacorientált keleti részén várjuk a konvergencia fejlődés megjelenését.

A vizsgálatot azzal kezdjük, hogy a KNK gazdaságának fejlődését három fő szakaszra osztjuk:

- a. 1952–1965: a központi tervezési rendszer kiépülése és az iparosítás korszaka
- b. 1965–1978: a Kulturális Forradalom időszaka
- c. 1978–napjaink: a piaci reformok időszaka.

Ezen „a priori” felosztás történeti szakaszai a kínai gazdaság alapvető változásaihoz kötődnek.

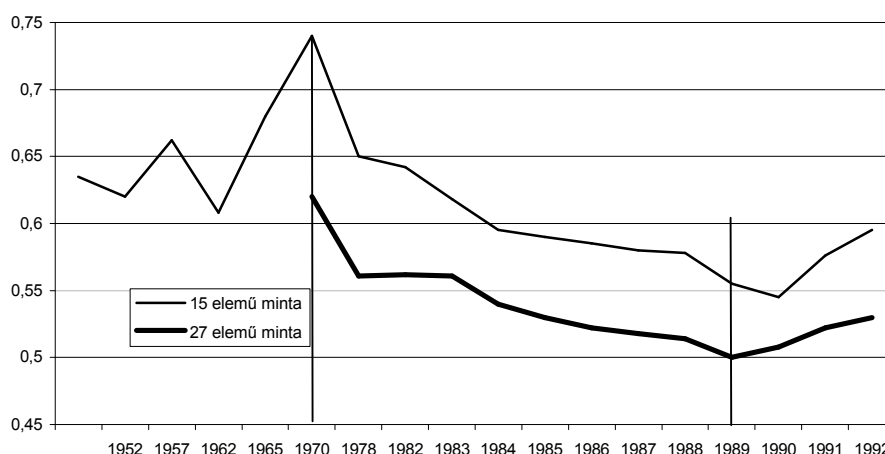
Módszertanilag a feltétel nélküli konvergenciát *két módszerrel* mutathatjuk ki.

Az első mérőszámot σ -konvergenciának nevezzük. Ez esetben az egy főre jutó regionális GDP logaritmusából képezünk adatsort, majd ennek a szórását vizsgáljuk (e mérőszám elnevezését éppen a szórás jele adja). Ha a szórás időben csökkenő tendenciát mutat, akkor azt mondhatjuk, hogy a régiók között σ -konvergencia mutatható ki.

A második mérőszám az úgynevezett β -konvergencia. E vizsgálatnál meghatározzuk az egy főre jutó GDP éves növekedési üteme és az egy főre jutó GDP időszak eleji (kezdeti) értéke közötti regressziós egyenes képletét. β -konvergenciáról akkor beszélünk, ha az eredeti jövedelem β -val jelölt koefficiensének értéke negatív és statisztikailag szignifikáns.

A σ -konvergenciával kapcsolatos eredményeket az ábra mutatja, egy 15 tartományos minta, illetve egy 27 tartományos minta esetében. Előbbi esetben a teljes időintervallumból csak egyes kiválasztott éveket jelöltünk. A függőleges vonalak a kínai politika három jelentős fordulópontját jelölik (1952–1965, 1966–1978, 1978–1993).

A σ -konvergencia grafikus ábrázolása

Az ábrából látható, hogy a regionális jövedelmek közti különbségek az 1952–1965-ös periódusban előbb kismértékben csökkennek, majd éles emelkedést tapasztalhatunk, amit a hatvanas évek elején alapvetően a Nagy Ugrás politikája és természeti katasztrófák indokolnak. 1962 után a tendencia ismét megfordul, majd ezt követően a jövedelmek regionális eloszlása a kulturális forradalom éveiben folyamatosan és jellemző mértékben emelkedik. Az 1978-as reformok egy folyamatos, 12 éven keresztül tartó csökkenést hoznak az egy főre eső GDP regionális eloszlásában. E folyamat – jelenlegi adataink alapján úgy tűnik – 1990-ban megtorpant. Az ezt követő 3 évben – ahogyan az ábráról is leolvasható – a regionális különbségek szélesebbé váltak.

Ezek az első közelítésben megfogalmazott tendenciák a β -konvergencia vizsgálatánál is jól kirajzolódnak (lásd táblázat). A táblázat alacsony mértékű, statisztikailag nem szignifikáns negatív hatáskapcsolatot jelez a növekedés és a kezdeti egy főre eső GDP között az 1952–1965 közötti periódusra. Ezzel ellentétes módon, a kulturális forradalom időszakában statisztikailag szignifikáns pozitív előjelű β értéket kapunk, ami egyértelműen a divergencia bizonyítéka. A reform időszakában 1978-tól a konvergencia tényét statisztikailag szignifikáns negatív β jelzi.

A regressziós egyenesek együtthatói

Időszak	1952–1965	1965–1978	1989–1990
<i>Konstans értéke</i>	0,008 (0,302)	0,103 (6,137)	-0,004 (0,237)
<i>β értéke</i>	-0,006 (01,126)	0,016 (3,735)	-0,017 (-3,320)
<i>Megfigyelési egységek száma</i>	15	15	28
<i>R-négyzet</i>	0,088	0,518	0,298

A kínai (regionális) politika eseményei az egyes időszakokban

Központi tervezés 1952–1965

Az első időszak magában foglalja az Első Ötéves Tervet (1953–1957), ami szovjet stílusú tervezési rendszeren alapul; a Nagy Ugrás politikáját (1958–1961) és a visszafogottabb tervgazdasághoz való visszatérést (1962–1965). A konvergencia tényét, a tartományi GDP-k közötti eltéréseket a politika változásai és az 1959–1961 közti természeti katasztrófák jobban megvilágítják.

Az Első Ötéves Terv központi vezérelve a szovjet stílusú modernizáció volt. Ez a mezőgazdasági jellegű tartományok egyenlőtlen kezelését is jelentette. Az ipari beruházások főként olyan régiókba irányultak, ahol már korábban is kiépült valamiféle ipari háttér, főként Shanghai, Liaoning és Tianjin tartományokba. Mivel az agrikulturnális jellegű tartományok már az időszak elején is alacsonyabb átlagos jövedelmi pozícióval rendelkeztek, és ehhez csak alacsonyabb részarányban allokáltak számukra ipari fejlesztési erőforrásokat, maga az iparosítás folyamata a jövedelmi különbségek fokozódása irányába mutatott.

Annak érdekében, hogy ezt jobban láthassuk, további elemzésekre van szükség. Az alábbi táblázatban megpróbáljuk kiszűrni a központi tervezési rendszernek a mezőgazdasági jellegű területekkel szembeni negatív megkülönböztető jellegét. A mintában szereplő valamennyi tartomány esetében kiszámoltuk a mezőgazdasági termelés részarányát az 1952. évi GDP-ben és ezt az adatot a regressziós modellben változóként szerepeltetjük. E mögött az a feltételezés áll, hogy a kezdetben erősen mezőgazdasági jellegű területek várhatóan alacsonyabb ütemben fognak növekedni 1952–1965 között, az erőforrás-allokációban velük szemben tapasztalható diszkrimináció eredményeként.

A regressziós modell együtthatói 1952–1965 között

Függő változó: az egy főre jutó reál GDP éves növekedési rátája

Időszak	Kezdeti GDP	Kezdeti mezőgazdasági részarány	Konstans	Korrigált R^2	Megfigyelések száma
1952–1965	-0,029 (-2,103)	-0,079 (-1,779)	-0,054 (-1,295)	0,159	15
1952–1957	-0,062 (-1,973)	-0,180 (-1,809)	-0,114 (-1,208)	0,119	15
1957–1965	-0,001 (-0,056)	0,012 (0,317)	0,007 (0,227)	-0,053	15

A táblázatból követhető a folyamat. A „kezdeti mezőgazdasági részarány” (negatív előjelű, a statisztikai szignifikanciához közelítő megbízhatóságú) változóként való szerepeltetése azt eredményezi a modellben, hogy az egy főre jutó kezdeti GDP változója is szignifikánssá válik. A regressziós adatok értékelése alapján elmondható, hogy az 1952–1965 közti időszakban két hatás eredőjeként alakult ki a konvergencia. A mezőgazdasági területekkel szembeni diszkrimináció a divergencia irányába mutat, mivel e területek az átlagnál alacsonyabb kezdeti GDP-vel rendelkeznek. Ezt egy eddig meghatározatlan addicionális tényező egyensúlyozza ki. A két hatás együttesen rendkívül alacsony mértékű konvergenciát eredményez.

Ha az 1952–1965 közötti időszakot kisebb periódusokra bontva megismételjük az elemzést (lásd táblázat), az 1952–1957-ig tartó időintervallumra a fentivel egyező eredményeket kapunk. Ezzel szemben 1957–1965 között sem a konvergenciára utaló jelek, sem a mezőgazdasági területek diszkriminanciája nem mutatható ki. A Nagy Ugrás politikájának csődje (1958–1960), a természeti katasztrófák (1959–1961), majd az ezeket követő konszolidációs folyamat (1962–1965) a regionális jövedelmekben jelentős megrázkódtatást eredményeztek, összességében azonban hatásuk a konvergenciára csak alacsony mértékű. Ezt a táblázat harmadik modellje jól mutatja, itt egyik változó sem szignifikáns.

A Kulturális Forradalom, 1965–1978²

A harmadik fejezetben ismertetettek alapján a kulturális forradalom időszakában jól kimutatható a feltétel nélküli divergencia. Vegyük sorra azokat a tényezőket, amelyek kapott eredményeinket indokolják.

A kulturális forradalom földrengéssel felérő erejű társadalmi, politikai és gazdasági átalakulást hozott. A gazdaság területén az alábbi tényezőket kell kiemelnünk:

- a központi tervezést teljes egészében leállították, Mao kormányzati bürokrácia megszüntetésére irányuló törekvéseihez illeszkedve;
- az egyes tartományok, régiók szinte teljes egészében autarkióra (önellátásra) rendezkedtek be;
- a mezőgazdasági termelés a végsőkig politizálódott, gazdasági iniciatívákkal helyettesítve a bürokratikus kontrollt;
- a mezőgazdasági termelés korábbi rendszerét széttörték, mivel minden tartomány számára kötelezővé vált a gabona-önellátás biztosítása;
- a nehézipar fejlesztése az északkeleti régióban tovább folytatódott (Shanghai, Liaoning és Tianjin tartományokban).

Az 1965–1978 közötti növekedési ütemek vizsgálata alapján látható, hogy a három ipari régió (Shanghai, Liaoning és Tianjin) fejlődése jelentősen hozzájárul a divergenciához: az ipari területek viszonylag gazdagok és viszonylag gyorsan növekednek. A mezőgazdasági területek stagnálnak. A regressziós modellt kiegészítettük a „kezdeti mezőgazdasági részarány” változójával. Ennek hatására az eredeti GDP változójának pozitív koefficiense megváltozik, ami azt jelenti, hogy a divergenciát a kulturális forradalom esetében is főként az ún. „mezőgazdaság-ellenesség” okozta. A korszakot két részre osztva látjuk, hogy e hatás a kulturális forradalom korai időszakában, 1965–1970 között volt a leginkább jelentős.

Piaci reformok, 1978–

Ebben a fejezetrészen az 1978 utáni időszakra végeztük el a konvergencia vizsgálatát. A kínai reformok során több fontos tényezőre kell felhívni a figyelmet:

A mezőgazdasági termelés súlypontjának eltolódása a kommuna rendszertől a családi rendszer felé.

A városi és falusi önkormányzatok lehetősége olyan vállalatok alapítására, amelyek a központi tervben nem szerepelnek.

A kínai gazdaság fokozatos nyitottá válása, főként a nyolcvanas évek közepe óta, mind a kereskedelem, mind pedig a tőkebefektetések tekintetében.

² A kulturális forradalom időszaka valójában 1966–1976 közé tehető, jelen tanulmányban csak a vizsgálat időbeni folyamatossága kedvéért nyújtjuk ki e korszak határait.

A munkások falusi területekről a városi területek felé irányuló megnövekedett vándorlása.

Az input és output tényezők árainak egyre csökkenő mértékű központi kontrollja és az állami tulajdonú vállalkozásokon túli szféra növekvő részesedése a termelésben.

Az első jelentős reformok a vidéki területeket érintették. A kommuna rendszert 1979–1985 között teljes egészében megszüntették, ezáltal a paraszti háztartások újra saját földterületüket művelhették. A paraszti háztartások a központi kormányzat felé fix mennyiségű gabona beszolgáltatási kötelezettséggel rendelkeztek, az ezen felüli termelést szabadon értékesíthették a piacon. A földbirtokot a parasztok 15 éves időtartamra az államtól bérelték. Jogukban állt szabadon megválasztani a termelni kívánt gabona fajtáját és a hagyományos mezőgazdasági termeléstől eltérő tevékenységeket folytatni. Ezzel hasonló súlyú változás, hogy a központi tervezés kereteit meghaladóan a falusi és városi önkormányzatok jogot kaptak kisméretű építőipari, ipari és kereskedelmi vállalkozások alapítására. Ezek az úgynevezett falusi és városi vállalkozások (TVE) a mezőgazdaságból felszabaduló munkaerő helyi lekötésében játszottak jelentős szerepet; azaz engedélyezésüknek elsődleges célja a városba irányuló migrációs folyamatok lassítása volt.

A liberalizációs folyamat két fő hatással járt. Az első egy azonnali és jelentős növekedés a mezőgazdasági termelés hatékonyságában, jellemzően 1978–1985 között. 1985 után a mezőgazdasági termelékenység növekedése jelentősen lelassult, ahogyan a liberalizáció egyszeri hatásai lecsengtek. A második jelentős változást a TVE-k hihetetlen mértékű növekedése jelentette, amely máig hatóan is meghatározza és élte a rurális térségek fejlődését. Összefoglalva: a nem állami tulajdonú, nem mezőgazdasági termelés liberalizációja hosszú távú hatást gyakorolt a korábban dominánsan agrikulturális jellegű térségek növekedési rátájára.

A második jelentős hatás a kínai gazdaság fokozatos nyitása volt. 1978-cal kezdődően a nemzeti valutát jelentősen leértékelték. A vállalkozások nagyobb szabadságot kaptak a nemzetközi kereskedelemben történő bekapcsolódásra, főként az export tekintetében. 1980-ban négy különleges gazdasági területet (Special Economic Zone, SEZ) alakítottak ki két tartomány, Fujian és Guangdong területén. Itt a helyi kormányzat különleges kedvezményeket biztosított az exportpiacokra termelő vállalatoknak, a tovább-feldolgozáshoz szükséges inputjaikat vámmentesen hozhatták be, valamint a kereskedelemről származó valuta meghatározott részét is visszatarthatták. A külföldi tőkebefektetéseket szintén bátorították. A SEZ-ek létrehozását követően, 1984–1985-ben további nyolc tartományban 14 parti város számára hasonló jogokat biztosítottak a külföldi befektetések és kereskedelem fokozása érdekében. Az import vámokat mérsékeltek, a valutát tovább leértékelték, annak érdekében, hogy elérjék a konvertibilitást a folyó fizetési mérleg tekintetében. A külföldi tőkebefektetések szabadságát tovább növelték, több olyan korlátozást is helyben hagyva, ami a kormányzat ipari fejlesztési stratégiájához kapcsolódott.

A reformok 1978–1993 közti időszakára a következőket fogalmazhatjuk meg. Elsőként, a rurális térségek a teljes időszakban gyorsabb ütemben fejlődnek. Másodként, a keleti parti területeket a nemzetközi kereskedelem és a tőkebeáramlás liberalizációja miatt szintén gyors növekedési pálya jellemzi. Ez főként 1985 után következik be, amikor már tíz tartományban vannak nyitott városok vagy SEZ-ek; valamint a kereskedelem és a tőkebeáramlás szignifikáns méreteket öltött.

A fenti hipotézisek igazolására regressziós modellünket két új változóval bővítjük. Ezek: a mezőgazdaság regionális GDP-ben való időszak eleji (1978-as) részará-

nya, illetve egy – geográfiai elhelyezkedést is jelző – bináris változóval, amely „1” értéket vesz fel, ha a tartományban van nyitott város, és „0” értéket ha nincs. Az 1978–1993 közti időszak regressziós adatai alapján elmondható, hogy a partmenti és mezőgazdasági jellegű régiók valóban gyorsabban növekednek, mint a többiek. Ha a mezőgazdasági és partmenti hatásokat kiszűrjük, ezen felül semmiféle jel nem utal a konvergenciára – az eredeti GDP regressziós koefficiense gyengén negatív ugyan, de statisztikailag nem tekinthető szignifikánsnak.

Amikor az időszakot kisebb egységekre osztjuk láthatjuk, hogy a partmenti hatás 1985 után, de főként 1990-t követően erőteljes. Az eredmények szerint csak azon adottság, hogy egy terület a keleti part mentén helyezkedik el, 1978–1985 között 0,8%-kal, 1985–1990 között 3,2%-kal, végül 1990 követően pedig nem kevesebb, mint 7,8%-kal emeli meg a GDP éves növekedési ütemét.

A regressziós eredmények a teljes időszakra vonatkoztatva azt is mutatják, hogy a kezdetben magasabb mezőgazdasági részarányral rendelkező területek szintén gyorsabban növekedtek az átlagnál. A történeti/politikai háttér ismeretében e hatótényezőt inkább „rurális tényezőnek” nevezhetjük, mintsem mezőgazdasági hatásnak, mert a gyorsabb növekedést feltételezhetően a könnyűipar, építőipar és szolgáltató szektor fejlődése generálta a TVE-k keretein belül. Mivel ezek a vállalatok voltak a kínai fejlődés legfőbb hajtóerejei a teljes időszakban, ezért a mezőgazdasági jellegű tartományok növekedési rátájában valószínűleg aránytalanul magasabban részesedtek a TVE-k fejlődéséből.

A fenti tényezők hatásának kiszűrése után a feltétel nélküli konvergenciának semmiféle bizonyítékát nem találjuk. Az eredeti GDP regressziós koefficiense mindvégig, valamennyi modell esetében abszolút értékben alacsony és statisztikailag inszignifikáns. Ennek alapján elmondhatjuk, hogy semmiféle olyan tendenciaszerű folyamat nem megfigyelhető, amely arra utalna, hogy a kezdetben szegényebb tartományok gyorsabb ütemben növekednének, mint a gazdagabbak – a rurális hatás és a partmenti hatás kiszűrése után.

Eddigi modelljeinkben a rurális hatás és a partmenti hatás elkülönült tényezőként jelentek meg. Fentiek alapján azonban joggal feltételezhetjük, hogy a nagyobb rurális térséggel rendelkező nyitott tartományok gyorsabb fejlődést mutattak, mint kevésbé agrikulturnális jellegű társaik. Elsőként azért, mert az ipar számára felhasználható munkaerő-felesleg legfőbb forrásai a rurális területek; másodsor pedig azért, mert ugyan időszakunk a város felé történő migráció erősödését hozta, azonban a bürokratikus előírások és akadályok magát a vándorlást eléggé költségessé tették. Harmadikként, a szállítási költségeket figyelembe véve a külföldi befektetők elsősorban azokon a területeken kívántak befektetni és kereskedni, amelyek a nyitott partmenti városokhoz közelebb estek. Összességében főként ez a három megfontolás vezethet minket arra a gondolatra, hogy a rurális és a partmenti hatás között valamilyen interakciót (kölcsonhatást) feltételezzünk.

E közös hatást vizsgálva a korábbi regressziós modellekhez egy új változót – a partmenti-rurális interakciós hatást – iktattunk be. Előző eredményeinknek megfelelően e modell szerint is az 1978–1985 közötti időszakban a kizárólag mezőgazdasági tartalmat hordozó változón kívül semmi sem szignifikáns. Ennek alapján a reformok első fázisában a konvergencia annak eredményeként jött létre, hogy a rurális területek kezdeti átlag alatti egy főre eső jövedelme gyorsabban növekedett, mivel a reformok itt jóval jelentősebb következményekkel jártak, mint az ipari területeken.

A reformok második szakaszában, amely a kereskedelem liberalizációjával járt együtt, egy újabb hatásra figyelhetünk fel. A modellben a partmenti hatás változója nem szignifikáns, azonban a partmenti-rurális interakciós hatást jelző változó igen. A rurális hatást jelző változó itt is szignifikáns. Ezért állítjuk, hogy a reformok második szakaszában fellépő konvergencia annak köszönhető, hogy a kezdetben szegényebb agrár tartományok folytatták gyorsabb ütemű növekedésüket, illetve annak, hogy a nyitott városokhoz közel fekvő rurális területek kiemelkedően gyorsan fejlődtek. Azaz a nyitás politikája valóban erősítette a területi konvergenciát, mégpedig azon a módon, hogy a nyitott városokhoz közeli rurális területek jövedelmi pozícióját erősítette.

Láttuk, hogy a gyors ütemű agrikulturális és parti növekedés összesített hatása a jövedelmek logaritmusai közötti különbség csökkenése és a regressziós modellek azt is jelzik, hogy a konvergencia különösen erős a partmenti régióban (az adott régióon belül). Vizsgáljuk meg a konvergencia időbeni alakulását 1978–1993 között részletesebben és osszuk Kínát két régióra – partmenti és belső területekre. Az új modell azt mutatja, hogy a jövedelmek közti rés szűkülése döntően a partmenti tartományok közötti konvergenciából adódik, azaz nem a partmenti és belső régiók vagy akár a belső területek tartományai közti rés szűküléséből. E megállapítás a variancia dekompozíciós adatokkal támasztható alá. A regionális jövedelmek logaritmusának szórásnégyzetét három összetevőre osztottuk: a partmenti régióon belüli, a belső régióon belüli és a két régió közötti részre. A keleti régióban a jövedelmi különbségek jelentős mérséklődése főként annak az oka, hogy a mezőgazdasági jellegű dél felzárkózik a korábban is ipari jellegű északhoz. Enyhe csökkenés figyelhető meg a belső régióon belül is, ami 1985-ben lényegében véget is ér. Végül, egy relatíve állandó szakadékot találunk a két nagyrégió között 1978–1990-ig, ami azután jelentősen élesedik.

A kilencvenes évek – a divergencia útján?

Habár a konvergencia jelensége Kínában a piaci reformok bevezetése után bizonyítható, az utóbbi néhány évben a trend láthatólag visszajára fordult. A kilencvenes évek elejétől kezdődően az egy főre jutó tartományi GDP adatok logaritmusai közti szórás megnőtt. A partmenti régió gyors ütemű növekedésével a belső tartományok nem tudtak lépést tartani, így a relatíve gazdagabb kelet és a szegényebb nyugat közti egyenlőtlenség kiszélesedett.

Az 1990-es évekig a partmenti részek gyors növekedése nem eredményezte a regionális jövedelmek divergenciájának szélesedését. A nyolcvanas években a leggyorsabban növekvő tartományok délen voltak, amely az időszak elején átlag alatti egy főre jutó jövedelmi pozícióval rendelkeztek. A kilencvenes években a gazdag északi tartományok – főként Shanghai – növekedése felgyorsult. A gyorsan növekvő déli tartományok pedig az 1990 utáni időszakot már nem átlag alatti jövedelemmel kezdték, azaz folytatódó gyors ütemű növekedésük már nem a kiegyenlítődé, hanem a divergencia irányába mutat.

Az északi tartományok (Shanghai, Tianjin, Liaoning) a leggazdagabbak. A déli partmenti régió (Guangdong, Fujian, Zheijiang) a következők a sorban, végül a belső tartományok következnek. A három régió vonatkozásában a déli partmenti tartományok a teljes időszakban gyorsabban növekedtek és mivel alacsonyabb szintről indultak, ez eleinte a különbségek mérséklődése irányába mutatott. A kilencvenes évek-

ben, amikor észak növekedése felgyorsult, a déli tartományok már jóval a nemzeti átlag felett teljesítettek.

Mi fog történni a jövőben – 2000-ig és azt követően – Kína tartománya közötti jövedelem eloszlás tekintetében, ha a jelenlegi trendek fennmaradnak? Ezt a jelenlegi növekedési ráták 1993–2000-ig történő extrapolálásával kívánjuk kimutatni, majd a 2000. évre megvizsgáljuk a σ -konvergencia alakulását. Az extrapolációk elkészítéséhez a következő négy egyszerű modellt (feltevést) alkalmaztuk:

- az 1990–1993 közti tartományi növekedési ráták egyszerű extrapolációja;
- az 1985–1993 közti tartományi növekedési ráták egyszerű extrapolációja;
- a növekedési ráta és a kezdeti GDP közti regressziós egyenes képletéből (a modellben a partmenti és rurális hatások változóit is szerepeltetve), 1990–1993 időszak adatai alapján;
- a növekedési ráta és a kezdeti GDP közti regressziós egyenes képletéből (a modellben a partmenti és rurális hatások változóit is szerepeltetve), 1985–1993 időszak adatai alapján.

Azokban a modellekben (A. és C.), amikor a legutóbbi évek adatai alapján következtetünk a jövőre, mutathatjuk ki a legnagyobb növekedést a jövedelmi különbség szélesedésében. Ennek oka, hogy a kilencvenes években a partmenti területek különösen gyorsan kezdtek növekedni. Ha azonban a 1985–93 időszak adatait vesszük alapul (B. és D. modell) a divergencia jelentős, de nem tűnik olyan drámainak. A jövedelmek szórásának mérőszáma, σ értéke 0,56 és 0,86 között van (az 1993-as tényadat 0,525).

Ha a partmenti tartományok fejlődése a jövőben is az 1990–1993-hoz hasonló mértékben múlja felül a belső régióét, akkor a regionális jövedelmek közti különbség a reformok kezdetéhez, az 1978-as szinthez ér vissza.

Olyan erők is dolgoznak, amelyek a konvergencia irányába hatnak. Ahogyan a piaci erők egyre fontosabbak lesznek a kínai gazdaság számára, a termelési tényezők régiók közti migrációja is egyre jelentősebb tényezővé válik. A munkaerő a belső területekről a keleti part felé áramlik, a tőke pedig ellentétes irányban. Az elmúlt években a munkaerő mozgás növekvő jelentőségre tett szert. Becslések szerint 100–150 millió fő vándorolt illegálisan (informális módon) a városi területekre. A mozgás legjelentősebb része regisztrálatlan. Emiatt lehet, hogy túlértékeljük a divergencia elmúlt időszakban számított mértékét, mivel a belső területek lakosságát túlbecsüljük, a partmenti területekét pedig alulbecsüljük. Az inter-regionális tőkemozgásokról még ennél is kevesebbet tudunk. Csak szóbeli közlésekből tudjuk, hogy a tőke – a munkához hasonló módon – a belső területekről a keleti part felé vándorolt. Amennyiben ez igaz, a tőkemozgás a divergenciát erősítette.

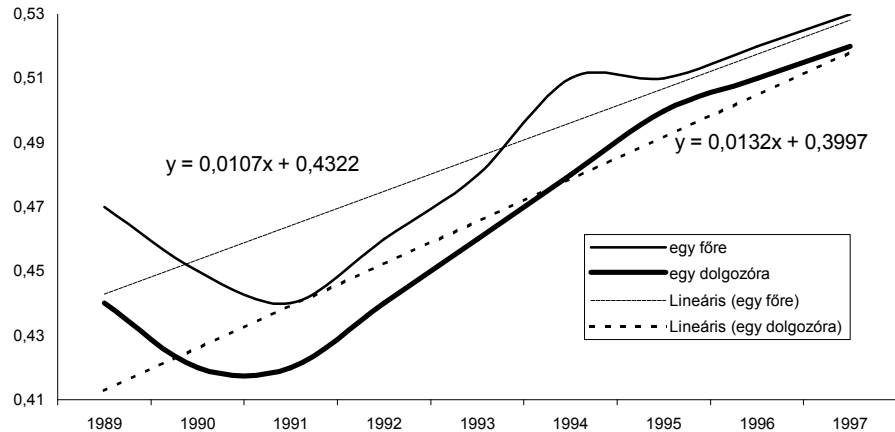
Következtetések

Vizsgálataink eredménye, hogy a kínai tartományok reáljövedelmeinek konvergenciája viszonylag új keletű jelenség, amely csak az 1978-as reformok bevezetésével vált jelentőssé. A központi tervezés kezdeti időszakában ugyan van némi bizonyíték a konvergenciára, de ez eléggé gyenge és nagyban függ a vizsgált időszak határainak kijelölésétől. A kulturális forradalom időszakában modelljeink inkább divergenciát mutatnak.

A három időszak vizsgálatával kapott eredmények szerint a regionális konvergencia erősen kötődik a piacosítás fokához és a gazdaság nyitottságához. A konvergenciára a legerősebb bizonyítékot a reform időszaka szolgáltatja. Azt találtuk, hogy

a jelenség főként a rurális reformokkal van összefüggésben, hatása különösen erős a partmenti területeken, összhangban a nemzetközi kereskedelem liberalizálásával és a külföldi tőkebefektetésekkel.

Magyarázatunk minderre, hogy a konvergencia több olyan eleme, mint a munkaerő migrációja, a tőkebefektetések irányultsága és a technológiai diffúzió a központi tervezés rendszerében nem működik. Bár annak elvi lehetősége, hogy az erőforrások bürokratikus allokációja a regionális egyenlőtlenségek kiegyenlítése irányába hasson, megvan; azonban a kínai központi tervezéssel kapcsolatos vizsgálataink ennek éppen ellenkezőjét mutatják.

1990 óta a regionális jövedelmek széttartó fejlődése figyelhető meg. Vizsgálataink azt bizonyítják, hogy ezt a jelenséget teljes egészében a belső és a partmenti tartományok közti különbség magyarázza, mintsem az egyes régiókon belüli divergens fejlődés. Mivel a partmenti elhelyezkedés egy időben állandó földrajzi tényező, a széttartó irányultságú fejlődés a jövőben valószínűleg tovább folytatódik. Ezért – a jelenlegi politikák állandóságát feltételezve – úgy tűnik, hogy Kínában a kétirányú fejlődés megmarad – virágzó és gyorsan növekvő parti és szegény, lassabban fejlődő belső régiókkal.

Mindezek miatt azt a nézetet, ami a KKP 14. Plenáris Ülése 5. szekcióján is kifejeződött, jelesül, hogy a reformok a regionális egyenlőtlenségeket elmélyítették, a kínai regionális fejlődés téves értékelésének tekinthetjük. Adataink alapján a kínai regionális különbségek 1978–1990 között csökkentek, ám 1990 után a tendencia visszajára fordult. Miközben a partmenti területek közti különbségek csökkentek, a keleti parti régió előnye a belső területekkel szemben tovább nőtt. Ennek sokféle oka lehet: a nemzetközi kereskedelemben meglévő – földrajzi helyzetből adódó – versenyelőny, az e régióknak biztosított különleges gazdasági kedvezmények (adózási és kereskedelmi).

A kínai kormány a közelmúltban olyan politika kialakítását sürgette, amely a különleges kedvezmények eltörlésével egyenlő esélyeket teremt a régiók között. E tanulmány keretein és a jelenleg rendelkezésünkre álló adatbázisok nyújtotta elemzési lehetőségeken túlmutat annak vizsgálata, hogy az ilyen irányú változás csökkentheti-e a divergencia elmélyülését, és ha igen, ezt milyen módon – a keleti part növekedésének visszafogásával, a belső területek fejlődésének felgyorsulásával, vagy e

kettő kombinációjával – teszi. E lehetőségek elemzése a doktori program kutatásainak következő fázisa, amelynek első eredményeiből ad ízelítőt a tanulmány utolsó ábrája (a gazdaságstatisztikai modellekkel összhangban felvázolva a kilencvenes évek végének fejlődési tendenciáit).

Irodalom

- BÁRDI LÁSZLÓ–KRISZTIÁN BÉLA: Kína a Föld legnagyobb emberi erőforrása – új kihívás a következő évezredre. Szakképzés, 1998/2. pp. 41–54.
- FAN, C. CINDY: Uneven Development and Beyond: Regional Development Theory in Post-Mao China, Joint Editors and Blackwell Publishers Ltd. 1997.
- FARAGÓ LÁSZLÓ: Kína a növekedési pólus elmélet gyakorlati megvalósítója. in Tér és Társadalom 1995/3–4., pp. 179–189.
- HAYTER, ROGER–HAN, SUN SHENG: Reflections on China's Open Policy Towards Foreign Direct Investment. in Regional Studies, Vol. 23.1. pp. 1–16.
- JORDÁN GYULA: Peking és a tartományok. in Társadalmi Szemle 1998/4. pp. 77–87.
- LÁSZLÓ CSABA: The Political Economy of the Reform Strategy: China and Eastern Europe Compared. Kopint-Datorg Discussion Papers No. 34., Budapest, 1995. nov.
- LINGE, GODFREY: Towards 2020: Crossing the River by Feeling the Stones. in China's new Spatial Economy (edited by Godfrey Linge). Oxford University Press (China). Hong Kong, 1997.
- POLONYI PÉTER: Kína története. Maecenas. Budapest, 1994.
- RECHNITZER JÁNOS (SZERK): Fejezetek a regionális gazdaságtan tanulmányozásához. MTA Regionális Kutatások Központja. Győr–Pécs, 1994.
- TÁLAS BARNA: Kína alkalmazkodása a világ gazdaság változásaihoz. Budapest Bank tanulmányok 21., Budapest, 1995.
- TÁLAS BARNA: Strenghtening Tendencies of Economic Regionalism in Contemporary China. Budapest Bank Working Papers 11., Budapest 1994.

ZSIKÓ JÁNOS

A kultúráközvetítés funkciói, fogalma

Bevezetés

A következő közlemény 15 év egyetemi oktató-kutató munkájának összegzése. Műfaját tekintve inkább vitairat vagy multidiszciplináris szintetizáló kísérlet, semmint szaktudományos publikáció. Hogy miért az – reményeim szerint –, tisztázódik a szövegben. Ennek ellenére – a tisztelt olvasó érdekében – néhány sarokpont a tudományos logika és a közlemény logikájának különbségeiről:

A közlemény szabadon közlekedik a szaktudományok adatai, terminológiai és módszertanai között, tehát nem objektív.

Szándéka nem az igazság kimondása, hanem az igazság „előtti” megértés – ha tetszik fenomenológiai – megalapozása.

Megközelítésének és módszertanának hitelesítése egyedül a hallgatók érdeklődésében és – hallgatói feedback-ekben dokumentált – igen aktív részvételében történt eddig. Néhány konferencia-előadás kivételével először van módunk a teljes konstrukcióról tájékoztatni.

A tudományban többnyire elfogadhatatlan módon a definíciókat megelőzik a funkció-elemzések. (A közlemény és címe is „áldozata” ennek a logikának.)

A tematika esetünkben elválaszthatatlan attól a képzési-együtműködési céltól és filozófiától, amelyet a művelődési és felnőttképzési menedzserek, illetve a művelődésszervezők, a tanuló felnőttek pécsi képzése kijelöl; továbbá a kontextustól – a Pécsi Tudományegyetem Felnőttképzési és Emberi Erőforrás Fejlesztési Intézetében kialakult, a honi viszonyok között ellentmondásosan minősített és vitatott képzési praxistól – amelyben megszületett és működőképesnek bizonyult. (Azt csak reméljük, hogy más kontextusokban is használható lenne.)

A közlemény

A társadalomtudományok egyik legvitatottabb terminus technikusa, az ember nembe-lí létének legbonyolultabb fenoménje a kultúra. Mai értelme és értelmezés-árnyalatai is későiek a historiában. Kimondását és mai definícióit évezredekkel megelőzi az az emberi gyakorlat, mely a társadalmat alkotó népe-ségek nyelvi, vallási, világszemléleti, együvértartozási és együtműködési sztenderdjeit kialakítja és regulálja, átörökítésére és objektiválására (eltárgyasítására és/vagy intézményesítésére) jelentős energiákat és aktivitásokat mozgósít, tartós fennmaradásáért áldozatokat hoz – egyben más népe-ségek közösségeitől önmagát ezekkel, és ezekkel is elkülöníti, megkülönbölteti. (Kérjük mindezt ne a kultúráközvetítés definíciójának, hanem bevezető körülírásának tekinteni!)

Ezt az emberi gyakorlatot – pontos és igényes meghatározása nélkül is, – viszonylag könnyen tanulmányozhatjuk a prehistória és a história közegében. Több

tudományszak eredményei és – jóvoltukból – korlátlan mennyiségű adat áll rendelkezésünkre. Ha az adatok tömegéből az átadás, átörökítés illetve az átvétel, azonosulás, azonosodás, azonosítás (identifikáció és identifikálás) mozzanatát tekintjük mértékadónak, akkor első közelítésben érintettük meg a kultúráközvetítés, mint speciális emberi aktivitás sorrendben is első és alapvető funkcióját. Első és elsődleges ez a funkció, mert nélküle nincs társadalom, nincs evolúció, nincs nembeliség. Alapvető is a funkció, mert – bármely történeti szakasz bármely társadalma esetében – kikerülhetetlen.

Pragmatikus, szocializációs funkció

A kultúráközvetítés interaktív szocializáció és kommunikáció, a közösségi identitás és magatartásrend (viselkedés) életidőn belüli átvétele, átadása. A társadalmi kooperációra történő képesítés, azaz az egyéni létezés társadalmi „haszna”.

Mai eszünkkel és (többnyire intézményesített vagy posztinsztitutív¹ vált) társadalmi gyakorlatunkkal, a dokumentálás számtalan eszközével felfegyverkezve nehezen érthetjük meg és értelmezhetjük az azonosság átörökítésének súlyát, jelentőségét és rendkívüli szerepét. A „normálisan” identifikált és szocializált többség az eltérést, a devianciát tekinti különösnek, holott az együttműködővé fejlődött emberi személyiség a történelem és a kultúra különös produktuma. Természetesen azokkal az – egyre bonyolultabbá és áttekinthetlenebbé váló – együttműködési integrációkkal együtt, amelyeket a társadalmi ember és az emberi társadalmak lankadatlan szorgalommal és hevülettel folyamatosan átalakítani (fejlesztteni, lerombolni, innoválni) igyekeznek.

A természeti népek totemben intézményesített identitása, a totemcsoport tabu-rendszere, a rítusokkal és kultuszokkal szabályozott élettevékenységek rendje és a mágiával történő problémamegoldás laboratóriumi prezentációja a MI csoport kohézióját és kooperációját optimálisra csiszoló közösségi aktivitásnak. Külön figyelmet érdemel az orális kommunikáció körülményei között a viselkedés- és szabályrendszer szövegeinek „dokumentálására”, megkötésére vonatkozó eljárások módszeressége és kifinomultsága.

A viselkedés és magatartás szabályai azonban – általában – nem az aktív életidőben, hanem korábban születtek. Ezzel a lépéssel a kultúráközvetítés új, az adott időből kilépő „múlt-jövő” kontextusához, újabb funkciójához jutottunk el.

Mitikus funkció

A kultúráközvetítés az ember filogenezisébe szervült, attól elválaszthatatlan mítosz(ok) átadása-átvétele, életidőket átkötő és összekapcsoló kommunikációja.

Ha a ránk, mint az egymáshoz tartozók közösségére vonatkozó szabálymezőt az elemi kooperáció és a fennmaradás érdekében

tipizációk, játszmák és habitualizációk²

útján megalkottuk és megoldottuk, ezek működőképesek és fenntarthatók, akkor ezek a következő nemzedékek elé mint intézményesült programok, intézmények lépnek. Az intézményesülési folyamatban résztvevők még részletes és indokolt magyarázatot

¹ A történet során valamikor intézményesült vagy intézettel fenntartott gyakorlat, amely – az intézmény megszűnte után – a partikuláris (hétköznapi, mindennapi) élet „természetes” normájává vagy viselkedési sztenderdjévé alakult. Pl.: öltözködési szemérem, incesztus tabu, (személyes) tulajdonjog stb. Vö: Berger–Luckmann: A valóság társadalmi megformálása. MRT Tömegkommunikációs Kutatóközpont. Módszertan. Bp. 1975.

² Berger–Luckmann im.

tudnak adni az intézmény geneziséről, de a következő nemzedék számára egyre ködösebbé válik a játszmák, az erőviszonyok és a körülmények praktikus magyarázata.³ Az emberi rendszerek ekvifinális természetéből⁴ adódóan azonban a teljes populációt érintő és kielégítő, időtálló magyarázatot kell adnunk, – lehetőleg megfellebbezhetetlent – indoklást a praktikumban „természeti és természetes” módon már értelmezhetetlenné vált megoldások, szabályok létjogosultságára és érvényére – különösen akkor, ha ezek ösztönöket, ambíciókat fojtanak el.⁵ A közvetítés ezen a ponton válik mitikussá.

Mitikus a funkció abban az értelemben, hogy a magyarázatot, indoklást tartalmazó közlemény az általános és partikuláris kommunikáció szöveggészleténél fontosabb, magasabb rendű, attól (a Mi csoport számára) lényegesebb, önvédő (zárt rendszerű) szöveggészletet tartalmaz. Ez a közlemény – általában a totem történetébe sűrűsödve, vagy azzal szinkretikus kapcsolatban állva – a Mi csoport múltbeli, kvázi jövőbeli fennállásának, fennmaradásának (a MI állapot egyediségének és kicserélhetlenségének) „alapidokumentuma”, Ha elvész, vagy megsemmisül a csoport identitása és kohéziója, a MI állapot, azaz a csoport veszik el, semmisül meg.

A mitikus funkció a mítoszok és mitikus elbeszélések „műfajában” ölt testet, de a modern idők nagy „elbeszéléseiben”, vagy a totalitárius tömegtársadalmak népboldogító ideológiáiban egyaránt tetten érhető.⁶

A természeti népek és az archaikus társadalmak elsősorban eredetmegisméltő szertartásokon és különböző rítusaik során közvetítik (egymásnak: újratanulás, szövegellenőrzés és szövegmemorizálás – az új generációknak: a ráismerés élmény és a személyes identifikáció, szocializáció érdekében). A szöveghiba adott esetben a narrátor életébe is kerülhet. Vö. görög rapszodoszok⁷.

Az identitás és a magatartás sztenderdek hétköznapi, mindennapi praxisban történő átvétele, szocializációja mellett személyes hatását, érzelmi és kognitív intenzitását elmélyítve tárul fel a kultúráközvetítés mitikus funkciója. E funkció kilép a megélt időből, a reguláció érvényét a jövő – lehetőleg mindörökké – dimenzióira vetíti, miközben szemantikailag a múltat eleveníti fel, annak zárt rendszerű szöveges újra (és újra) kommunikálásával.

Nyilvánvaló, hogy a lexikonokban és a vallástörténetben általános mítosz definíció, miszerint hitregékről, istenek életéről és magyarázhatatlan jelenségek reflexiójáról van szó a mítoszokban; elégtelen – és számunkra elfogadhatatlan – meghatározás.

Habitualizációs – generatív funkció

A kultúráközvetítés intézményeket teremt, ezek tovább egyénítik és differenciálják a Mi csoportokat. Társadalmi habitus (jellem, karakter) születik.

A mindennapiság „működését” a praxis határozza meg és aktuálisan (általában) indokolja is, illetve indokolhatóvá is teszi. A mítosz és a mitikus szabályrendszer fenntartása, megtartása azonban nem magától értetődik, nem a természet-adta aktuá-

³ Láng J. A mitológia kezdetei. Bp.1979. A természet megkettőzésével kapcsolatos fejezetek és példatár szemléletesen érzékelteti a praktikus felejtés és az inadekvát asszociációkkal behelyettesítés menetét és következményeit a mítoszokban,

⁴ Churchman: Rendszerszemlélet.

⁵ Jung, C. G: Föld és lélek. Az archaikus ember. Kossuth. Bp. 1995.

⁶ Horkheimer – Adorno: A felvilágosodás dialektikája.

⁷ Ritook Zs: Színház és stadion.

lis alkalmazkodási kényszerektől függ, hanem öntörvényű vonatkoztatási centrumként a praxis fölé emelkedik.

A vadászathoz praktikus, természet-adta okokból nem kell intézmény – : az aktuálisan jó erőben lévő, megfelelő tapasztalatokkal és kooperációs készségekkel rendelkező csapat egyszerű összeállítása valószínűsíti a sikert.

Amikor azonban a „No, induljunk!” helyett táncos, dramatikus rítussal avatja be magát a „személyzet”, azonnal intézményi funkcióval szembesülünk, mert nem közvetlenül a vad feltűnése, a széljárás, vagy a szükséglet a rítus indítéka, hanem a mitikus parancs: „**Így** kell vadászni, mert **Mi** így vadászunk, így **Szoktunk** vadászni!” (A vonatkoztatási centrumra utaló szavakat kiemeltük.)

A természeti népek praxisában összemosódik ugyan a partikularitás és a fölé intézményesült mitikus szertartásrend, de csak azért, mert intézményeik nem válnak le a mindennapiságról, hanem annak kulturális és habitualizációs regulációját végzik. Az állat megölése minden vadászó népnél ugyanaz az aktus. A hogyan vadászás azonban különbségeket épít nemcsak az ölés technikájában és technológiájában, hanem szertartásrendjében is.

A természeti népek intézményei között az identitás közvetlen élményét és közössé tételét

a totem története: a mítosz

szolgálja centrális értéként. A totem mítosza a szöveggészlet kiemelt „dokumentuma”, a vonatkoztatási centrum története. Funkciói:

- a közös ős megnevezése és genealógiai konnotációjának fenntartása,
- a totemhez tartozó (rendelt) tabuk vonatkoztatása,
- a területhasználat legitimálása,
- a házastárs kiválasztására vonatkozó szabályzat (illetve tabuk) vonatkoztatása.

A totem funkcióit csak összetéveszthetelensége egyidejű feltételezésével tudja teljesíteni. Ezért érvényes minden totemre a kommunikációs alapszabály:

Csak és csakis reális, érzéki tárgy, tárgyrészlet (pl. testrész), állat, növény, természeti jelenség lehet, ami illetve amely a nyelvi megjelöléstől (az annotációtól) **függetlenül azonosítható.**

A fő intézményt – a totem mítoszáat – több a praxist szabályozó, illetve a jelentős átmeneteket (életszakasz elhagyása, új évkör kezdete, válságszakaszok lezárása⁸ stb.) a népesség előtt nyilvánossá és legitimé tévő szertartás (**rítus, rituálé**), illetve a fő intézmény létjogosultságát megerősítő, de a praxissal közvetlen összefüggésben már nem álló szertartás- és eljárásrend (**kultusz, kultikus cselekvés**), mint intézményrendszer veszi körül és támogatja. A rítus is, a kultusz is aktuálisan rendelkezett a magyarázó szöveg-készletekkel⁹, ám ezek a szövegek alacsonyabb szintű kommunikációs és identifikációs jelentőségük miatt többnyire eltorzultak vagy elvesztek; illetve mitikus elbeszélésekké, mesékké, legendákká, vallási képzetekké vagy ezek motívumaivá alakultak át .

A természet és az emberi élet számtalan olyan váratlan problémát és bekövetkezést produkál, amire a múltban intézményesedett rítusok, kultuszok és eljárásrendek nem kínálnak megoldást. Az archaikus ember minden erővel távol tartja magát a nem

⁸ Turner antropológiájának liminális átmeneteire gondolunk. Magyarul olvasható: Mérföldkövek az a kulturális antropológiában

⁹ vö.: Ling, mítosz-kutató Malinowski kritikájával. Ling G. S: A mítosz. Holnap Bp. 1993. (41–44. p.)

modellértékű, a mások által ki nem próbált cselekvésektől¹⁰, mégis megoldhatatlan problémák és ismeretlen kihívások előtt áll (betegség, időjárás anomáliák, szerencsétlenségek stb.). A modellen kívüli megoldás az ismeretlen erejének igénybevételel vagy erejének befolyásolásával, a mágia segítségével érhető el –, illetve a mágikus megoldás emelkedik modell-értékűvé.

Mágikus funkció

A kultúráközvetítés a mágia titkát (a kommunikációba vonható ismeretlent) a titok mágiájával (az ismeretlen „megidézhetőségével”, befolyásolhatóságával), a megidézés varázslatával kapcsolja össze és intézményesíti.

A természeti népek életének és praxisának sajátos intézménye a mágia. Kommunikációs szempontból olyan interperszonális aktus, amelyben a „vevő”, a varázslat, a varázscselekedet, azaz a varázsszöveg „meghallója” láthatatlan, kontrollálhatatlan, hitszerű „bizonyosságként tételezett”¹¹ perszóna. A varázslás nagy trükkje nem is a mágikus szöveg (cselekedet) maga, hanem a kommunikációs kontaktus előállítása, a tételezett vevő bevonása az aktusba.

A titok letéteményese (a mágus, a sámán, a táltos stb.) praktikus kérelemmel, esetleg paranccsal fordul a megoldásban érdekelt lényhez (öshöz, lélekhez, istenséghez, istenhez);

vagy előhívja illetve elűzi a lényt, vagy aktivitásának következményeit (betegség, szárazság, ellenségeskedés stb.) „vonatja vissza”, vagy a megoldást segítő aktivitását kényszeríti ki.

Míg a transzcendens lény és a megoldás tételezése kollektív képzet, a lény kommunikációba vonása extrém, egyedi kvalitás, azaz TITOK a többiek szemében.

Az ismeretlen azáltal válik mágikussá, hogy mégis vannak, akik ismerik és kezelni tudják. A titok a (be)teljesülésben nyeri el értelmét és érvényét is.

A kultúráközvetítés mágikus funkciója túléli a prehistóriát, túléli a szakrálisan szabályozott történeti társadalmakat (pl. védikus India, latin-keresztény nyugat-európai középkor stb.) és ma, a modern interpretációs művészetekben, a tudomány oszlopcarnokaiban, a tömegkommunikáció sztárkultuszaiban vagy a totalitárius társadalmi berendezkedések vezér-kultuszában egyaránt tetten érhető és hatásos.

A kultúráközvetítés mágikus funkciója (feltehetően vélt irracionalizmusa miatt) szóba sem jön a tanulás és az oktatás-képzés tudományaiban. Pedig...

Szagrális funkció

A kultúráközvetítés vallási képzeteket generál, amelyek a mitikus identitások hatókörét és érvényét „szent” szövegek illetve „szent” lények tiszteletének hatása alatt egyesítik.

Amikor a területi csoport társadalmak – akár természeti körülmények változásának, akár külső érintettségek kialakulásának következtében – vérségi, majd törzsi társadalmakká formálódnak, a korábbi alapvető identitásintézmények (totemek, mítoszok) és a hozzájuk rendelt rítusok többsége kultikussá válik, kiüresedik: a vallási képzetekből származó és táplálkozó reguláció és indoklásrendszer lép előtérbe.

¹⁰ Jung C. G. : Föld és lélek.

¹¹ Murányi M. tudatstruktúrákat és tudatfunkciókat elemző – nyilvánvalóan marxista, de az ideológiai indoktrináció kényszerpályáit messze meghaladó kapacitású – tudásszociológiájából származó terminus-technikus. Társadalmi tudat. Struktúra/funkció. Bp. 1969.

A vallási képzetekből táplálkozó – továbbiakban szakrális – kultúraközvetítés intézményesíti a (mágikus) „titok” eljárásrendjét, átörökítési szabályait, a vele foglalkozó specialistákat.

A korábbi extrém – egyéni kvalitást a beavatottak kvalitásává lényegíti. A mágia funkcióját meghaladva *törvényesíti (mitikus-logikai vagy oksági–logikai paradigmákban verbalizálja)* az aktusokba bevont transzcendens lény, vagy lények viselkedésének szabályszerűségeit, a jóindulat és a büntetés feltételeit.

Döntő és sorsfordító pillanat ez a kultúraközvetítés és az emberi társadalmak evolúciójában. Az ő, a lény, az istenség vagy az istenvilág az emberi fikciós logika és az emberi törvények fogságába esik. Az emberi logikának „engedelmeskedő” természetfeletti lény – bár halhatatlanságával, „végtelen” erejével és hatalmával kiemelkedik az emberi lények világából – óhatatlanul és törvényszerűen

- antropomorfizálódik,
- saját mítoszt teremtve identifikál,
- erkölcsi-magatartási parancsokat szolgáltat,
- korábbi önálló identitásköröket rokonít, illetve együvé tartozásukat szakrálisan legitimálja.

Az elvárt beteljesülés és megvalósulás, az „üdv”, illetve az égi-földi boldogság már nem a sámán rátermettségének, a brahmana/brahmin imádkozó-képességének, a pontifex kultikus-rituális viselkedésének stb. függvénye, hanem a HIVŐK körének a szakrális intézményhez és előírásaihoz való viszonyában értelmezhető és indokolható. A beteljesülés elmaradásáért vagy a kollektív tragédiáért már nem a varázsló vétké vagy alkalmatlansága, hanem az identitáskörbe tartozók „bűne” felelős.¹²

A hittitok jelentősége akkor nő meg, amikor a totemek és mítoszaik számossága egy-egy azonos nyelvet beszélő népesség körében meghaladja a számon- és nyilvántartható mennyiséget. Identitás vákuum keletkezik: a totemek és mítoszaik – a totemcsoportok konkrét vetélkedésének és befolyás-pozícióinak függvényében – az identitás centrum felé törnek, de a teljes populációra vonatkozó kielégítő megoldást már nem kínálnak.

A szakrális funkció és a szakrális társadalmi reguláció uralkodóvá válása időszakában a totemek és mítoszaik további sorsában három megoldás lehetséges:

1. Hierarchikusan rendezett és rendszerezett (bár helyenként és időszakonként eltérő kronológiával, genealógiával és logikával kommunikált)¹³ **mitológiákban** egyesülnek.

2. Szinkretizálódnak, átlényegülnek – ritkábban megtartják totem természetüket¹⁴ –, antropomorfizálódnak és hittitokká alakulva (vagy annak részét képezve) a kollektív tudat legmagasabb rendű – vallási – intézményébe emelkednek.

3. Lényegüket és funkciójukat veszítve egyszerűen elfelejtődnek, felismerhetlenné válnak, illetve kiesnek a közösséget reguláló magasabb kommunikációs jelentőségű szövegekészletből. Búvópatakként azonban motívumok, mitikus elbeszélések,

¹² Vö.: az Ószövetség prófétáinak kinyilatkoztatásaival!

¹³ Ennek az eltérésnek köszönhető a görög mitológia változatos – egymásnak gyakran ellentmondó, de a felhasznált források szerint egyaránt hiteles – interpretációja. A görög poliszok feltehetően sokat adtak városisteneik mitológiai „rangjára”, természetesen saját nézőpontjaikat érvényesítették a „rend” narratív rekonstrukciójában.

¹⁴ Miletoszban Zeuszt villámsújtott, elszenesedett fatörzsként tisztelik.

babonák, hiedelmek, mesék, mesterkedések, vajákosság¹⁵ stb. formájában tovább élnek.

4. Akár mitológia, akár „szent szöveg” viszi tovább a mitikus szövegekészlet motívumait és identifikáló funkcióit – lényegében szakrális (vallási) regulációról van szó, még akkor is, ha a vallástörténészek nem mindig tekintik „valódi” vallásosságnak a mitológiai „rend” alapján szerveződő társadalmi együttműködések bonyolult rendszerét – például a görög polisok esetében.

Insztitutív funkció

A kultúráközvetítés intézeteket, insztitutumokat (az intézményesüléseket a résztvevők biológiai lététől függetlenné tévő, önálló, elkülönült célú, felépítésű és praxisú szervezeteket) teremt, hoz létre, kényszerít ki.

A jogszociológia következetesen különbséget tesz az intézmény és az intézet között. Több – most nem részletezett – megfontolás alapján követjük ezt a logikát. Az emberiség első intézetei nagy valószínűséggel a szakrumok körül szerveződtek. A védelem intézetei, a „főfoglalkozású” hadseregek akkor születhettek, mikor a szakrum köré sűrűsödött népesség¹⁶, az agglomerátum megengedhette magának (számosága, szervezetsége, gazdasága – gazdagsága alapján) önálló védelmi szervezet fenntartását,¹⁷ – önmaga és agglomerációs övezetének biztonsága érdekében. A szakrumok intézetei templomokban (zikkuratok, jósdák, temetők és nekropoliszok, oltárhelyek stb.) objektívalódtak, az intézeti személyzet – a papság – fokozatosan a legitimáció, az identifikáció és a társadalmi magatartás-szabályozás kizárólagos kifejezőjévé és hordozójává lépett elő.¹⁸

Az európai kultúra genezisének jellegzetes intézete az egyház. A zsidó monoteizmus, a hellén apokaliptika, a görög filozófia és a keleti vallások talaján felnövő hitintézmény – 600 éves szervezeti, legitimációs, vezetési és gazdasági-gazdálkodási küzdelmek után, (melyek döntő többségét teológiai és dogmatikai nézeteltérések ürügyén vívtak) – a bencés regulán nevelkedett I. (Nagy) Szt. Gergely irányítása alatt minden intézeti kritériumnak megfelelő centrális katolikus (latin – keresztény) insztitutumná, pápai egyházzá kvalifikálta magát.

Azok a kis intézményesülések és intézmények (ókeresztény gyülekezetek, episzkopális egyházak, patriarchátusok, eretnek mozgalmak, tévelygők, remeték stb.), akik a kereszténység kultúráját a szakrális funkció gyakorlásával közvetítették és évszázadokig fenntartották – feloldódtak (illetve kiközösítették) az intézetben. A szakrum az intézet sajátjává vált.¹⁹ (Az egyháztörténet és az egyház számára természetesen elfogadhatatlan ez az adat. A Krisztus életidejéig legitimált pápai egyház fikciója azonban történelmi, romanológiai, urbanisztikai és szervezetelméleti szempontból is tarthatatlan – és véleményünk szerint a XX. század végén felesleges is.)

A szakrum intézetében az önálló és elkülönült praxis szabályozása a kánon előírásainak gyűjteményévé, ordóvá, a szervezet szigorúan hierarchikus felépítésűvé, a

¹⁵ Jung pszichológiája mellett a néprajz és az antropológia jelesei is hivatkozhatunk. A mesemotívumok archaikus természete (Betteheim, Dömötör) is bizonyítottan tekinthető.

¹⁶ Mírcea Eliade szent helyére gondolunk, ahol a Világ Ura lakozik, és ahol a „világ tengelyén” összekötött égi-és alvilág lehetővé és szentté teszi az evilági létezését is. Eliade M: A szent és a profán.

¹⁷ A védelemre szerveződött „ad hoc” szervezetek nem felelnek meg az intézeti kritériumoknak!

¹⁸ A példák sokaságából a leglátványosabb – és általánosan ismert – Ekhnaton vallásreformja és a reform sorsa. Keresztény monarcha sem lehetett legitím az egyház egyetértése, a felkenés aktusa nélkül.

¹⁹ " A Szentírás hitelesen csak az egyházi tanítóhivatal értelmezheti." Vagy a "pünkösdi láng csak az apostoli egyház sajátja" stb.

cselekvési és ünneprend, az öltözködés és az időbeosztás uniformizálttá vált. Az intézet nyelve (azaz a szakrumról szóló hiteles kommunikáció nyelve) – elválva a középkor népnyelveitől – az elveszett és elbukott római nagybirodalom irodalmi nyelve, a latin lett.

Az intézet fenntartása – a deklarációkkal ellentétben – egyre inkább a Patrimonium Petri (Petrus-Péter földbirtoka, birtoktestje) járadékainak stabilitásán, az egyházi birtoktest eredményes gazdálkodásán, elidegeníthetlenségén és (személyes) örökölhetetlenségén alapult.

Az intézet általában – az egyház pedig különösen – egyesíti magában a (kultúra) közvetítő funkciók minden korábbi történeti alakzatát, mindazokat, amelyeket a szervezeti cél érdekében eredményesen felhasználhat. A *szocializációs funkció* gyakorlása, különösen a coelibátus általánossá válása után, csak intézeti képzés, egyházi iskolázás révén teljesíthető. A *habitualizációs funkció* az intézeten belüli – és hierarchikus szintekhez kötött – magatartás, viselkedés, viselet és szertartásrend karakterének a laikusok világától merőben eltérő formalizálásán és megkülönböztetésén alapul illetve valósul meg. A *mitikus funkció* a krisztusi élet világtörténelmi (Ószövetségi) bekötése útján, másrészt magában a Messiás Király életrajzának totális teljességében és egyetemességében, a (minden) múltat (minden) jelennel és jövővel összekötő megváltóságában, a Krisztus-hívók vallási identitásában ölt testet. A *mágikus funkció* a csodatételek és a feltámadás misztériuma révén már a vonatkoztatási centrum biográfijában, de döntően az egyesülés hierofágiájában (az agapében, az eukarisztiában és az úrvacsorában), a szentáldozás különböző történeti fokozataiban mutatkozik meg. Az intézet mindezeket a **szakrális funkcióban** egyesíti, úgy is, hogy önmagát, szervezeti funkcióit és szervezeti infrastruktúráját, valamint a szervezet által mintának tekintett emberi magatartásokat és képviselőiket egyaránt szentnek tekinti.

Integratív (klasszifikáló–szegregáló) funkció

A kultúraközvetítés – kilépve az intézetekből – a társadalmi integrációk szervezőjévé: a társadalmak elkülönülésének és osztályosodásának, territoriális, gazdasági és jogi-politikai szegregációinak, a szociológiai egyenlőtlenségek újratermelésének, a társadalmi tudás és képességek megosztásának (vagy mindezek újraelosztásának), és az individuumok társadalmi elhelyezkedésének eszközévé, megvalósító terepévé; a társadalmat, mint integrált valóságot reprodukáló funkcióvá lép elő.

A latin keresztény európai középkor jellegzetes intézetei és intézményei a személyes közvetlenség alapján strukturálódtak és működtek. A hűbéri eskük közvetlenségre tartotta össze (és fent) a feudális társadalom vertikálisan felfűzött familiaritásrendjeit, a városi társadalmak céh és gilde-rendjeit, az egyház hivatali-szervezeti rendjét²⁰, a kolostorok és egyházi szerzetes-rendek beavatási és együttműködési sztenderdjeit, a regulákat stb. A rendi társadalom rendjei a vérségi és a személyes-közvetlen kapcsolatok hálójában szerveződtek, az ismerősség hálójában. A rend ezen hálózatát a csereérték, a pénz megjelenése és a személyes kvalitások illetve a produkciók árukénti viselkedése, a személy és a teljesítmény különválása kezdte felbontani. A folyamat jóval a történelmi értelemben vett polgárosodás előtt, az itáliai és németalföldi humanizmusban és reneszánszban – eszmetörténeti értelemben pedig a skolasztikában – gyökerezett.

²⁰ Vö. a püspök 5 évenként megújítandó pápai esküjével, illetve pápai beszámolójával

Integrációknak a továbbiakban azokat a társadalmi együttműködések (intézményeket, intézeteket, gyakorlatokat, struktúrákat és funkciókat) nevezzük, amelyeknek nem feltétele a személyes-közvetlen ismerőség, a személyes közvetlen emberi viszony. Az integráció akkor is működőképes és hatékony, ha a szereplők soha nem látták egymást, ha egyéni-egyedi létezésük – kicserélhetőségük okán – nem feltétele a társadalmi együttműködés fenntartásának.

Tartozhatnak például eltérő, egymás nyelvét vagy vallását nem is beszélő-értő identitáskörökbe, a társadalom különböző klasztereibe, a foglalkozási és szakmaszerkezet (presztizs, társadalmi érték, szaktudás, rang stb. alapján) összehasonlíthatatlan és távoli praxisait művelhetik, mégis együttműködnek közvetve és személytelenül az *újkori integrációk* szorításában.

Azt persze helytelen lenne feltételezni, hogy az újkort megelőző insztitutív működésekben vagy emberi gyakorlatokban nyoma sincs az integrációknak, azonban ezek egyediek és különösek, abban az értelemben, hogy nem fogják át a társadalmi gyakorlat teljességét, gyakorlatilag az intézetekbe „bezárt”, intézeti integrációk.

Az is hiba lenne, ha az ismerőség és személyesség hatalmát az újkor vagy a modernitás viszonyai között nem létezőnek tekintenénk, azonban a személytelenné vált együttműködések általánosságában ez a különös – egyben a korábbi kultúráközvetítő funkciók továbbélését igazoló – egyediség. Nem az integráció bezárt az intézetekben, hanem a társadalom intézményei záródnak be az integrációk hálójába.

Mint általában a több (sok-) tényezős jelenségek – az interdependenciák²¹ miatt – csak nagy türelemmel – és némi emelkedettséggel – tárhatók fel, mert a szigorú dedukciók inkább torzítják, semmint tisztítják a képet. A most következő demonstráció a hagyományos kategóriák használatának (számunkra való) elégtelenségét igyekszik érzékeltetni.

²¹ Norbert Elias fogalma A civilizáció folyamatából. Számomra az összetett és bonyolult jelenségek összetevőinek függvény-következmény természetét, az okok és okozatok sajátos dialektikáját; köznapin nyelven kifejezve a Minden mindennel összefügg (az emberi világban)! – általánosítását jelenti ez a kifejezés.

VISZONYVÁLTOZÁSOK

Jelenség-szinteken

Gondolkodási, megismerési, tudati
Individuális-személyiségi
Gazdasági-szociális

Civilizációs, technológiai

Politikai

Szociálpszichológiai

A társadalmak intézményeiben

Tapasztalati tudomány, egyetemek,
ráció
Természetjog, individualizáció, riva-
lizálás
Árú- és pénzpiac, magántulajdon
urbanizáció, proletaritáció,
Indusztrializáció, tömegtermelés, köz-
lekedés, kereskedelem, urbanizáció
Társadalmi szerződés, polgári forra-
dalmak
A rendiség felbomlása
Nemzetállamosodás

HAJTÓERŐK

Az emberi szépnak örülő Isten
A „nekem” szóló Krisztus
A hajózás fejlődése, a rekonkviszta
A magántulajdon "szentsége"
Tapasztalati tudomány
Könyvnyomtatás
Tömegfogyasztás
Állami „status quo”

Humanizmus és reneszánsz
Reformáció, Biblia-nyomtatás
Földrajzi felfedezések, gyarmatosítás
Tőkefelhalmozás, szabadverseny
Diszciplinaritás, tudás-osztályok
Sajtó, nyilvánosság, tudás-kiáradás
Kínálati piac, szabványosítás
Versengő nemzetek, egyenlőtlen fejlődés

KÖVETKEZMÉNYEK

„Isten széthullott darabkái va-
gyunk”
Európai munkaerő-felesleg
Városi bérmunkás tömegek
Világkereskedelem
Népességrobbanás

Individualizáció, magánjog, emberi
jogok
Az Újvilág benépesítése, gyarmatosítás,
proletarizáció
Munkásmozgalom, nemzeti szocializ-
musok, bolsevizmus
Szabványosítás, piacfelosztás és újra-
felosztás, világháborúk
Centrumok és perifériák távolodása,
migráció, a bioszféra elszennyezése stb.

A demonstráció láthatóvá teszi, hogy a megválasztott kategóriák nem alkalmasak az okok és okozatok (akár időrendi) szisztematizálásához. A jelenségsorok egyébként a végtelenségig bővíthetők, a különböző elemek összecserelelhetők, az oksági meghatározottságok vitathatók, az analízis ezen útja járhatatlan. (Mindez persze nem azt jelenti, hogy egy-egy jól körülhatárolt – pl. diszciplinaris – nézőpont ne lenne alkalmas a jelenségsorok rendezésére, de ez óhatatlanul szelekciókkal, a diszciplinaris logikába nem tartozó jelenségek „kettős kirekesztésével” jár együtt:

1. Nem tartozik a tárgyunkhoz!
2. Oda tartozna ugyan, de nem illeszkedik a tudományos logikába, tehát tudománytalan – szelídebben: a tudomány által fel nem tárt!

Ezzel számunkra – akik a nembeli teljesség átörökítésének szintézisét keressük – nem nyújthat megfelelő támpontot.)

Az általunk ajánlott integráció-analízis a kulturális antropológia azon megállapítására²² épít, mely szerint az euro-atlanti fehérember teljesítmény orientált individuum, aki társadalmi úton szabályozott *matematizálható és nyilvános* versenypályákon egyéni személyes teljesítmény-versenyt folytat. Integrációnak magát a versenypályát nevezzük, függetlenül annak tartalmától, megjelenési formájától, értékétől, mindennapiságától stb.

Mindezzel azt állítjuk, hogy a szegregációk (a tudományban > diszciplínák, – a térben >(nemzetek és) államok, – a művészetben > műfajok, – a társadalmakban > társadalmi osztályok és rétegek, – a társadalmi termelésben> szakmák, professziók, – a társadalmi berendezkedésekben > államformák és politikai rendszerek, – a hitintézmény(ek)ben rendek, felekezetek, szekták stb.) nem okai, hanem következményei a teljesítménykényszer általánosságának és elkerülhetetlenségének.

Az újkori személyiség kora gyermekkorától szocializálódik ehhez a versenykényszerhez (iskolai osztályzás, vizsgák, tanulmányi versenyek, sport, gyermekszervezetek rangjai stb.), hogy felnőttként a politikában, a művészetben, a javak ill. a tőke felhalmozásában, a tudományban, a szakmájában, a választóköri körzetében, a munkahelyi hierarchiájában kiemelkedő, kiváló: *ELSŐ (illetve az elsők közti)* lehessen. Az elsők kategóriája az elitekben, az elmaradók klaszterei a tömegekben – illetve a két terminus emberekre és embercsoportokra történő alkalmazásában²³ – manifesztálódik, válik kézzel foghatóvá.

(Valószínűsítjük, hogy azok a nyelvi-terminológiai eltérések, amelyek a „szten-derd átlag európai nyelvek” és egyes – a természeti állapothoz közelebb álló – népek, törzsek időfogalmainak különbségeiben feltártak²⁴, ebből a (verseny) pálya elképzelésből, illetve ennek „mélytudati” erejéből következnek.)

Integráció analízisünk tehát:

1. Az újkori személyiség folytatott individualizációs szabadságharca;	<p>általában,
tömegben, és
elitben</p>	}	<p>centrumban vagy periférián,
városban vagy vidéken,
államban és/vagy nemzetben</p>
2. számszerűsíthető,	<p>nyilvános,
racionális,
belülről egynemű</p>	}	teljesítmény-pályákon,
3. a társadalmi sikeresség	<p>tulajdonban és birtoklásban,
hatalomban és befolyásban,
presztízsből és biztonságban;</p>	}	megnyilvánuló

²² R. Linton: *The Study of Man: An Introduction*. Englewood Cliffs, New Jersey, 1936.

²³ Schiller, Marx, Lenin, y Gasset, Marinetti, Chamberlain (Stewart), Spengler, Canetti stb.

²⁴ B.L. Whorf: *The Relations of Habitual Thought and Behavior to Language* (1939) In. *Language, Culture and Personality, Essays in Memory of Edward Sapir*. Menasha, Wisc. Sapir Memorial Publication Fund, 1941.

4. $\left. \begin{array}{l} \text{autonóm,} \\ \text{legitim,} \\ \text{védett} \end{array} \right\}$ megszerzéséért és (tartós) megtartásáért zajlik,
- (5). az integrációktól (részben) független emberi-személyes $\left. \begin{array}{l} \text{boldogság,} \\ \text{elégedettség,} \\ \text{kielégültség} \end{array} \right\}$ érdekében.

A személyiség, aki alkotója is, reflexiója is szűkebb és tágabb környezetének az integrációk versenypályáin a másik személyiséggel, személyiségekkel áll szemben, aminek a versenypályák teljesítményeinek folyamatos növekedése, végső soron a nyugati civilizáció globális erőfölénye lesz a következménye – összes ellentmondásával, illetve önveszélyeztető, természet-romboló és személyiségtorzító „melléktermékeivel” együtt.

A kultúrák közvetítés integratív (klasszifikáló – szegregáló) funkciója alatt azt a működést értjük, amely elhelyezi és kiépíti a személyiségben a versenyképességet, a szabályok ismeretét a sikeres szereplés módszerein át az optimális vagy aktuálisan preferált teljesítmény maximumig. A megfelelés „megtanulása”, internalizálása²⁵ mellett ez a funkció biztosítja a munkamegosztás reprodukcióját, a speciális készség és képességrendszerek folyamatos és bővített (vagy szűkített) újrafeltöltését, a státusok szerepekké objektíválását.²⁶

Most érdektelenné válik, hogy mennyire és mennyiben kultúra a (sikeres) szívatöltés készsége, képessége (és infrastruktúrája), vagy a politikai hatalom megszerzése és fenntartása, vagy a mindenható – és személyes közismertséget biztosító – médiafenomén szerepének betöltése. Tény, hogy ezeket a szerepeket tanulni és tanítani lehet. Tény, hogy az átlagosan egészséges személyiség (jó mesterek, tartós és erős ambíciók, kellő szorgalom és kitartás, támogató mikrokönyezet, hatékony kapcsolati tőkék stb. együttállása és a véletlenek segítségével) bármelyik szerepre kvalifikálható, mert a cselekvés és magatartás-ideál is, mint minta, a szükséges tudás-készség-képesség kihívás is, mint státus készenlétben áll – azonban nem feltétlenül a társadalom egészében – hanem az adott integrációban.

A globalizáció alapvető tehertétele pont az, hogy az integrációk messze túlnőhetnek a társadalmak – esetenként a civilizációk – határain. Az integrációk érdek- és értékrendszere minden további nélkül szembefordulhat a lokális, a partikuláris, a nemzeti és az állami érték- és érdekrendszerekkel.²⁷ Nem haszontalan például a tudomány internacionalizmusára, a nemzetközi tőke viszonyaira, a szabványosítás és a mértékegységek interkontinentális természetére figyelniük – még akkor is, ha például az emberi jogok értelmezése és alkalmazása térségenként, kultúránként, államonként stb. alapvetően eltérhet.

A csecsen konnektor és a magyar villásdugó kompatibilitása aztán újabb törzs- és nemzet-független integrációk kifejlesztéséhez nyújtanak lehetőséget.

Visszatérve az analízis definíciójához: az 1. számú sor a személyiség esélykörnyezetét, illetve cselekvési és magatartási sztenderdjeit, viselkedéstípusait igyekszik megkülönböztetni. Tömeg és elit kategóriái nem a személyiséggel, hanem a cselekvéstípusokkal vannak összekötve, azaz nem a személy tömegember, hanem az adott

²⁵ Berger–Lukmann i.m.

²⁶ R. Linton: Státus és szerep. Im.

²⁷ Vö. Huntington, S. P.: Civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása. Európa. Bp. 1998.

sztuációban a tömegviselkedés szociálpszichológiája szerint működik, cselekszik. (Ettől még más helyzetekben akár kiemelt státusú elit szerepe is lehet – más integrációkban.) A 2. számú sor az integráció feltételeinek és belső tulajdonságainak operacionalizálására vonatkozó kísérlet. Kiemelkedő jelentőségűnek tartjuk a számszerűsíthetőséget, a normatív szempontot.

Don Juan hódításainak számában, az akadémikus publikációi számában és citációs indexeiben, Jókai Mór szövegfolyamai számában és olvasottsági adataiban, Rockefeller dollárjai milliőiban, a nemzeti teljesítmény GDP-ben, GNP-ben, a sebészetet finanszírozó modellek a műtétek számában, a sportoló teljesítménye tized, század majd ezredmásodpercekben, pontszámokban méretik – majd listáztatik. A lista nyilvánossága részben a győztes és győztesek ajánrózását és ünneplését szolgálja, ám fontosabb feladata az integrációs „kategorikus imperatívusz” közvetítése: *ennyit illetve többet teljesíts, hogy spiccre kerülhess!*

A teljesítmény nyilvánossága és racionális követelményrendszere, illetve egyenműsége (azaz szegregáltsága, és összekeverhetetlensége más versenypályák szabály- és követelményrendszerével) a fedezete a 3. számú sor pozícióinak a 4. számú sor szerint megszervezett társadalmi körülbástyázásának: védettségének, jogszerűségének és (viszonylagos) önállóságának, a pozícióval történő szabad rendelkezés fenntartásának.

Az alvilági bűnözés vagy a (valóban titkos) szabadkőművesség is versenyszféra, azonban nem nyilvános, így az általuk és bennük kiharcolt pozíciók – jól működő társadalmakban – nem védhetők, illetve csak alibi pozíciók árnyékában tarthatók fenn.²⁸

Végül hogy értelmezzük az individualizációs szabadságharc fogalmát? A személyiség 4. sorban definiált autonómiája a 3. számú sor pozícióinak fennállása esetén érvényesíthető az újkor társadalmában. A vagyontalanságban vagy szükségben átél „szabadság”, a folyamatos és reménytelen szubordináltság „szabadsága”, vagy a létbizonytalanság „szabadsága” nyilvánvaló fikció – még akkor is, ha a politikai frazeológia a társadalom depriváltjaira is alkalmazni hajlamos saját integrációjának mámoros szabadságfogalmát.

A kultúráközvetítés integratív (klasszifikáló – szegregáló) funkciója is hordozza a megelőző közvetítő funkciók – az integrációban felhasználható – elemeit. Ennek részletezése külön tanulmányt érdemelne. Most csak arra a – néha szánalmas, néha szívderítő – legitimációs törekvésre, a mitikus funkció működésére hozunk példát, amikor egy-egy XX. századi indíttatású tudományszak (humánökológia, kibernetika, kriminálpszichológia stb.) „már az ókori görögök” filozófiájára és gondolkodási praxisára hivatkozik.

Reflexiós és önreflexiós funkció

A kultúráközvetítés intézeteiben, integrációiban, praxisában „magára ismer”, a különböző integrációk szabályrendszere szerint definiálni igyekszik a kultúrát és rá – , mint definiált kvázi integrációra – teóriákat épít, törvényszerűségeket fogalmaz meg, prognózisokat állít fel.

Közismertek azok a – jószerivel számlálhatatlan – törekvések, amelyek a kultúra fogalmának minden igényt kielégítő, magas-szintű általánosítására, a kultúra definiá-

²⁸ Vö. az amerikai szakszervezetek, munkáspártok és a maffia összefonódása. Ide tartozik a "pénzmosás" már-már világproblémává terebélyesedő kérdésköre is.

lására vállalkoznak. Nem feladatunk ezek minősítése – Hál' Istennek! –, de néhány megjegyzést előre kell bocsátanunk:

1. Amikor a kultúráról történő gondolkodás megkezdődik (Kant, Rickert, Windelband, Herder idejében), javában tart és egyre markánsabbá válik a társadalmak szegregációja és klasszifikációja, másképpen: a reflexiók funkció genezise az integratív funkcióban meghatározott.
2. Az integrációs funkció szerint azoknak, akik a különböző verseny-pályákon átlagon felül teljesítenek (legyenek egyének, közösségek, intézmények, intézetek, régiók, államok, nemzetek) *kiemelt presztizs, rang, pozíció jár!*
3. A kultúra, mint érték alkalmas a társadalom osztályainak, rétegeinek, csoportjainak és személyiségeink minősítésére, azaz szegregálására.
4. A kultúra hivatásosai és a hivatásosok integrációi törvényszerűen az értékelvű felfogás köré szerveződnek és – a nem kulturálisnak vélt – integrációk fölötti „egyetemes integrációként” értelmezik a kultúrát (és önmagukat).
5. A kör bezárult. Ha a kultúra integrációk fölötti, akkor nem integráció, hanem fenomén, amely az összes működő integrációban (között, fölött és bennük) el- és megosztott, megkülönböztetésre nem alkalmas és alkalmazható, klasszifikálásra – úgy ahogy van – alkalmatlan. Ha a kultúra (hivatásosaival és intézményeivel) integráció, akkor egyike az összes működő integrációnak, belül specializált „kis” integrációkkal, amelyekben homogén és normatív (akár értékelve szerint is), kívülről viszont egy a lehetséges szükségleteket, igényeket kielégítő integrációk között.
6. Az integrációk között a piac, a jog, a politika és a praxis közvetít.
7. A piac, a jog, a politika és a praxis a kultúra (és a civilizáció) lenyomata, ha tetszik aktuális integrációja.

E hosszadalmasnak tűnő bevezetést az indokolja, hogy számunkra elfogadhatatlan a média és a köznyelv szűk, a reprezentatív kulturális intézmények illetve egy-egy auktor gyakorlatát és produktumait a kultúrával azonosító fogalom-használata.

A kultúraközvetítés reflexiók és önreflexiók funkciója pont azért érzékeny (tanulva és értelmezve érzékennyé, óvatossá tévő), pont azért vitatott és vitatható, mert a kultúrák és a műveltség elméleti tudományos meghatározásai leplezik le leginkább a tudomány és az újkori tudás „ködképeit”²⁹. A kulturologia, a kultúraelmélet(ek), a művelődéstudomány, a művelődéstörténet, a művészettörténet, a kulturális antropológia, – bizonyos megszorításokkal – a vallástörténet, a szellemtörténet, az eszme- és filozófiatörténet, a hétköznapok története, a településtudomány stb., akár implicit vállalja a tematikát, akár nem, óhatatlanul szembekerül a fogalommal és értelmezési lehetőségeivel. Lévé azután más-más oksági, logikai integrációk; saját nézőpontjuk objektív tisztessége szerint más-más megközelítéseket, nézőpontokat használnak.

Aki aztán a „tudománytól” az objektív, de antropomorfizált IGAZSÁG megfellebbezhetetlen, a hamisságot kizáró biztonságát reméli, döbbenet totyoghat az egymásnak néha szögesen ellentmondó definíciók, az integráción kívüli megoldások abszolút figyelmen kívül hagyása, és a „szakóca újbóli felfedezése” előtt. (Szép szakmai nyelven: a tudományos teljesítmény ára, a diszciplinán kívüli tájékozatlanság és érzéketlenség).

A reflexiók és önreflexiók funkció, valamint a „csak” benne és általa létrehozott kultúra értelmezések – meggyőződésünk és jelen tanulmányban dokumentált hipotézisünk szerint – elégtelenek (s ettől alkalmatlanok) az emberi kultúra valamint a kultúra (átadásban – átvételben – átalakításban konkretizált) kommunikációjának

²⁹ Sir Francis Bacon idolumainak terminológiájára.

áttekintésére, végig-gondolására. Így elégtelen a kultúra kommunikációs folyamataiban résztvevő, ezt különböző integrációkban élethivatásukul választó szakemberek képzésében és képesítésében is.

Stabilizációs funkció

A kultúraközvetítés stabilizálja a személyiséget, a személyiség közvetítő szerepe útján az intézményeket és az intézeteket, az integrációkat és – erőszak, illetve normatív kényszerek alkalmazása nélkül – a társadalmakat.

Elsősorban a XX. századi andragógia kutatásai és nemzetközi dokumentumai hívják fel a figyelmet az élethosszig történő tanulás (szervezett képzés, továbbképzés, átképzés, távoktatás, nyitott képzési programok, tréningek, szervezetfejlesztés stb.) jelenkori szükségszerűségére és elkerülhetetlenségére. A tudományok az ipari és posztipari társadalmak integrációs praxisának, valamint az információs és tudásbázisú globális (interkulturális) társadalmak előképeinek analizálásával, a reál folyamatok sokoldalú elemzésével támasztja alá premisszáit³⁰.

Nézőpontunkból a kérdés – a kultúraközvetítés stabilizációs funkciója – távolabbi és tágabb horizontú, bár pontosan oda vezet, ahova a felnőttképzés tudománya más szempontú és más természetű indítékai alapján.

Az élőlények, köztük az ember is egyensúlytalanok, illetve egyensúlyozásra (környezeti adaptációra) kényszerítettek, akár szükséglet-kielégítésüket és anyagcseréjüket, akár szenzomotorikus állapotukat, akár reprodukciós tevékenységüket vagy önvédő funkcióikat tekintjük.³¹ Az egyensúly fenntartása energia-ráfordítást igényel.

Az élőlények neurobiológiai rendszere (idegrendszere) általában szimmetrikus. Az emberé – és néhány állatfajé (kevésé!) – aszimmetrikus.³² Az ember agyának jobb és bal féltékéje eltérő funkciókat, tulajdonságokat, tudati és érzékelési képességeket, látásmódokat, absztrakciós lehetőségeket hordoz.

A beszélő és a néma, a részletekre figyelő-analitikus és az egybenlátó-holisztikus, az időérzékelő-tempírozott és az időtlen-szabad agyféltekék között az agykéreg (kérgestest) közvetít, biztosítja a személyiség tudati-lelki, mentális egészségét – kiegyensúlyozottságát. Az egyensúly – ma még vitatott arányú és intenzitású kompetitív és kooperatív (versengő, saját kompetenciáját érvényesítő és együttműködő) – agyféltekék közti kérgi neurobiológiai aktusok következménye.

Az embernek „jutó” többlet egyensúlytalanság mellett a személyiség az integrációk újkori teljesítménykényszerében szociológiai státusai, munkapiaci helyzete stb. szerint meghatározott újabb adaptációs kényszerhelyzetbe, egyensúlytalanságba, illetve egyensúlyozási kényszerbe kerül. Bonyolíthatja mindezt a több integrációban és szociokulturális mezőben való érintettség, az integrációk – időszakos vagy állandósuló – instabilitása, a politikai-ideológiai „elbeszélések” és értékrendszerek gyors megváltozása, a (korábbi) társadalmi sikeresség védtelenné, védhetetlenné illetve illegitimé válása stb.

Valószínű, hogy a többszörös és többtényezős egyensúlytalanság önerőből már nem kompenzálható. A kultúraközvetítés – intézményei, intézetei, közösségei, iskolai, iskolán kívüli formációi, médiumai – az információáradat, a szövegáradat és az

³⁰ Környezetemben Koltai Dénes már 1987–89-ben kutatta és dokumentálta a felnőttoktatás stabilizációs funkcióit az – akkor még csak tétélezett – ipari munkanélküliség viszonyai között. TS 4/1. Ipari Minisztérium. 1998.

³¹ Vö.: L. v. Bertalanffy: Általános rendszerelmélet.

³² Hámori J: Agyi aszimmetriák. (Egyetemi jegyzet) JPTE TTK. Pécs 1997.

élményáradat strukturálatlan zajából strukturált „szövegeket”, strukturált érdeklődés-irányokat és élménycsokrokat emelnek ki, ezekhez reflexiós és önreflexiós értelmezési tartományokat rendelnek és tudatosítanak. Ha tekintetbe vesszük a neurobiológusok meggyőződését, miszerint a bal, a racionális agyfélteke dominanciája 2500–3000 éve fokozatosan fejlődik, erősödik, és ezek az évezredek egyben az élettartam kétszeres-háromszoros meghosszabbodásával estek egybe – legalábbis a racionális kultúrák térségeiben –, akkor a *verbalizálás és az oksági-strukturált szövegek gyakorlása, a velük való művelési képességek fenntartása, fejlesztése* akár élethosszabbító élettani funkció is lehet!

A tudástartalmak életidőn belüli felezési ideje (Shnow, Marx Gy.), a fent már említett társadalmi-gazdasági kihívások és válaszkényszerek, a balféltekés dominancia és a balféltekés művelési készségek karbantartása, a reflexiók és önreflexiók folyamatos felújítása a kultúrák közvetítés stabilizációs funkciójának indikátorai, egyben az euro-atlanti kultúra habitualizációs, integrációs sajátosságai. Vö. a „permanens művelődés” vagy a „life-long learning” ideológiák és praxisok terjedésével, a felső- és felnőttoktatás tömegesedésével, az első diplomák munkapiaci elégtelenségével, a nyelvtanulási kényszer általánossá válásával stb.

Összegzésül

Ha a kultúrák közvetítés működéstípusainak (funkcióinak) fenti meghatározás-kísérleteit egy csokorba kötjük, úgy tűnhet, mintha egyetlen csont több irányból történő „lerágásáról” lenne szó. A történelmi metszettel azt szeretnénk igazolni, hogy a funkciók filogenetikusan feltételei egymásnak.

1. Pragmatikus, szocializációs funkció.

A kultúrák közvetítés interaktív szocializáció és kommunikáció, a közösségi identitás és magatartásrend (viselkedés) életidőn belüli átvétele, átadása. A társadalmi kooperációra történő képesítés, azaz az egyéni létezés társadalmi „haszna”.

2. Mitikus funkció.

A kultúrák közvetítés az ember filogenezisébe szervült, attól elválaszthatatlan mítosz(ok) átadása-átvétele, életidőket átkötő és összekapcsoló kommunikációja.

3. Habitualizációs – generatív funkció.

A kultúrák közvetítés intézményeket teremt, ezek tovább egyénítik és differenciálják a Mi csoportokat. Társadalmi habitus (jellem, karakter) születik.

4. Mágikus funkció.

A kultúrák közvetítés a mágia titkát (a kommunikációba vonható ismeretlent) a titok mágiájával (az ismeretlen „megidézhetőségével”, befolyásolhatóságával), a megidézés varázslatával kapcsolja össze és intézményesíti.

5. Szakrális funkció

A kultúrák közvetítés vallási képzeteket generál, amelyek a mitikus identitások hatókörét és érvényét „szent” szövegek illetve „szent” lények tiszteletének hatása alatt egyesítik.

6. Insztitutív funkció.

A kultúrák közvetítés intézeteket, insztitutumokat (az intézményesüléseket a résztvevők biológiai lététől függetlenné tévő, önálló, elkülönült célú, felépítésű és praxisú szervezeteket) teremt, hoz létre, kényszeríti ki.

7. Integratív (klasszifikáló – szegregáló) funkció.

A kultúrák közvetítés – kilépve az intézetekből – a társadalmi integrációk szervezőjévé: a társadalmak elkülönülésének és osztályosodásának, területiális, gazdasági és

jogi-politikai szegregációinak, a szociológiai egyenlőtlenségek újratermelésének, a társadalmi tudás és képességek megosztásának (vagy mindezek újraelosztásának), és az individuumok társadalmi elhelyezkedésének eszközévé, megvalósító terepévé; a társadalmat, mint integrált valóságot reprodukáló funkcióvá lép elő.

8. Reflexiós és önreflexiós funkció

A kultúráközvetítés intézeteiben, integrációiban, praxisában „magára ismer”, a különböző integrációk szabályrendszere szerint definiálni igyekszik a kultúrát és rá – , mint definiált kvázi integrációra – teóriákat épít, törvényszerűségeket fogalmaz meg, prognózisokat állít fel.

9. Stabilizációs funkció

A kultúráközvetítés stabilizálja a személyiséget, a személyiség közvetítő szerepe útján az intézményeket és az intézeteket, az integrációkat és – erőszak, illetve normatív kényszerek alkalmazása nélkül – a társadalmakat.

A történeti feltételezettség alapján nyugodtan a történettudományokba lenne sorolható a tematika, ha

a.) minden funkció nem a saját öntörvényű szabálymechanizmusa alapján, lényegesen különböző elvek, törvényszerűségek és hatástényezők – illetve az egyéni és társadalmi tudat más-más irányból történő „megszólítása” alapján – fejtené ki hatását,

b.) a funkciósorrend minden eleme nem tartalmazná a megelőző elem(ek) szabályszerűségeit, azokat nem építené saját (megszüntette megtartó, illetve újra felfedező) praxisába,

c.) egyszerűen matematikai-statisztikai halmozódásról – és ennek minőségkövetkezményeiről – lenne szó.

A szövegben – különösen az archaikus funkcióknál – többször utaltunk mai, többnyire rejtőzködő továbbélésekre. Ezek érthetetlenek és feldolgozhatatlanok (illetve tökéletesen félreértettek és félreértelmezettek) lehetnek a funkció eredetének, viszonyainak és kommunikációs szabályszerűségeinek ismerete és használatbavétele nélkül.

A kultúráközvetítés – hipotézisünk szerint – ugyanis olyan jellegzetesen emberi-társadalmi kommunikáció, amely a mindenkori történeti-civilizációs viszonyok meghatározottságai között minden individuum számára újra-és újra felállítja az univerzumot, kvalifikálja a részvételre, megteremti számára a társadalmiság lehetőségét, azaz – közvetve – magát a társadalmat. Számunkra részben-egészében érdektelen a társadalom vagy az egyén elsőbbsége, illetve a kultúra társadalmi meghatározottsága. Minden kultúráközvetítő funkció és aktus eleve társadalmi, csak és csakis a társak, a többiek közvetíthetnek. Számunkra az a valóságos probléma, hogy milyen módon állnak fel és hogy működnek az univerzumok, mennyiben és milyen módszerekkel képesek – történeti léptékben – fennmaradni, mi okozza kiüresedésüket vagy hangsúlyeltolódásaikat, metamorfózisaikat.

A nekünk rendelt univerzumban – a szaktudományok segítségével – térben is, időben is egyre mélyebbre és távolabbra hatolhatunk, egyre nagyobb valószínűséggel rekonstruálhatjuk elődeink és más civilizációk-kultúrák univerzumait. A globalizáció felgyorsulása – könnyen lehet – parancsoló szükségletként igényli majd ezt a stúdiomot!

Felhasznált irodalom:

- A világ teremtése. Amerikai mondák és legendák. Nótárius, Bp. 1991. Vál: ROZSNYAI KATALIN
- ADORNO, T. W. – HORKHEIMER, M.: A felvilágosodás dialektikája. Gondolat – Atlantisz. Bp.1990.
- ANDRÁS L: Alapos gyanú... Magvető. Bp.1977. Gyorsuló Idő.
- ANTALFFY GY.: Állam és alkotmány az athéni demokráciában. KJK. Bp. 1962.
- ARENDE, H.: A totalitarizmus gyökerei. Európa. Bp. 1992.
- ARMSTROMG, K.: Jeruzsálem. Európa. Bp.1997. (21- 162)
- BENEDETTO (nursiai): Szent Benedek regulája. Bencés K. Pannonhalma 1993.
- BERGER-LUCKMANN: A valóság társadalmi megformálása. MRT Tömegkommunikációs Kutatóközpont. Módszertan. Bp. 1975.
- BIBLIA. A teremtés könyve Óstörténet, 17–24; Máté evangéliuma 1098–1140; Szent István Társulat Bp. 1979.
- BITTERLI, U.: „Vadak” és „civilizáltak”. Gondolat. Bp. 1982.
- BLEICHNER, K.: A szervezet, mint rendszer. KJK. Bp. 1979
- BRAUDEL, F.: Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus XV–XVIII. sz. Gondolat. Bp. 1985.
- CANETTI, E.: Tömeg és hatalom. Európa. Bp. 1991.
- CROSSET, M.: A görög kultúra. Athenaeum. Bp. é.n.
- DESMOND MORRIS: A csupasz majom. Európa. Bp. 1989.
- DUBNOV, S.: A zsidóság története. Gondolat-Bethlen. Bp. 1991.
- ELIADE, M.: A szent és a profán, Európa, Bp., 1996.
- ELIADE, M.: Vallási hiedelmek és eszmék története II. kötet, Osiris. Bp. 1995. Judaizmus, misztériumok (197–239); Krisztus és Pál (262–283)
- ELIAS, N.: A civilizáció folyamata. Gondolat. Bp.1987.
- ENGELS, F.: A család, a magántulajdon és az állam eredete. Kossuth, Bp. 1975.
- ENGELS, F.: A munkásosztály helyzete Angliában. Magyar Helikon. Bp. 1980.
- ENSZ Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata
- EPPERLEIN, S.: Nagy Károly Gondolat Bp. 1982.
- F. KLIX: Az ébredő gondolkodás. Gondolat, Bp. 1985.
- FARKAS JÁNOS L.: A Varga-testamentum. = VILÁGOSSÁG 1988. 11. sz.
- FINLEY, M. I.: Odüsszeusz világa. Európa. Bp. 1974.
- GECSE G.: A szerzetesség története. Seneca. Bp. 1995.
- GERGELY J.: A pápaság története. Kossuth. Bp. 1982.
- GLASENAPP, H.: Az öt világvallás. Gondolat. Bp. 1981.
- GRAVES, R.: A görög mítoszok I- II. Európa. Bp.1970.
- HABERMAS, J.: A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása. Gondolat. Bp.1971.
- HÁMORI J.: Agyi aszimmetriák. JPTE TTK. Pécs. 1996.
- HANKISS E.: Az emberi kaland. Helikon. Bp. 1997.
- HAUSER, A.: A művészet és irodalom társadalomtörténete. Gondolat. Bp. 1980.
- HOBBSAWM E. J.: A forradalmak kora. Kossuth. Bp. 1978.
- HUIZINGA, J.: A középkor alkonya. Magyar Helikon. Bp. 1976. ill. Európa. Bp. 1979.
- HUNTINGTON, S. P.: Civilizációk összezapása és a világrend átalakulása. Európa Bp. 1998.
- JOHNSON, A.: Az archaikus Görögország. Helikon. Bp. 1984. (A múlt születése)
- JUNG, C. G.: Föld és lélek. Az archaikus ember. Kossuth. Bp. 1995.
- KERTÉSZ I.: Nagy Sándor és a hellenizmus alapvetése. Ikva. Bp. 1992.
- KIRK, G. S.: A mítosz. IV. A görög mítoszok sajátosságai. Holnap. Bp.1993.

- LÁNG János: A mitológia kezdetei. Gondolat, Bp. 1979.
- LÁNG János: Őstársadalmak. Gondolat, Bp. 1980.
- LING, R.: A klasszikus görög világ. Helikon. Bp.1986. (A múlt születése)
- LUTHER, M.: Asztali beszélgetések. Helikon. Bp. 1983.
- MARX, K.: Gazdasági-filozófiai kéziratok 1848-ból. Kossuth. Bp. (több kiadás) Az elidegenedett munka.
- Mitológiai szöveggyűjtemény. Összeáll. Kelemen H. Bp. 1992.
- MUMFORD: A város a történelemben. Gondolat, Bp. 1985.
- MURÁNYI M.: Társadalmi tudat. Struktúra / Funkció. Kossuth. Bp. 1980.
- OATES, D. és J.: A civilizáció hajnala (A múlt születése). Helikon, Bp. 1983.
- ORMOS MÁRIA: Nácizmus – fasizmus. Magvető Bp. 1987.
- OTETEA, A.: reneszánsz és reformáció. Gondolat. Bp. 1974.
- PECK, D.: – WHITLOW, D: Személyiségelméletek. Gondolat. Bp. 1983.
- RIESMAN, D.: A magányos tömeg. KJK. Bp. 1973.
- RITOÓK ZS.- SARKADY J.- SZILÁGYI J. GY.: A görög kultúra aranykora. Gondolat. Bp. 1984.
II. kiadás
- RITOÓK Zs.: Színház és stadion. Gondolat. Bp. 1968.
- SARKADY J.: Gazdasági élet az ókori Görögországban. Gondolat. Bp., 1970.
- SCHNEIDER, W.: Városok Urtól Utópiáig. Gondolat. Bp.1973.
- SUETONIUS: Caesarok élete. (Több kiadás) Augustus, Tiberius, Caligula és Nero életrajza.
- SZABÓ Gy.: A futurizmus. Magvető. Bp. 1976.
- SZABOLCSI M.: Jel és kiáltás. Gondolat. Bp. 1971.
- SZÁNTÓ K.: A katolikus egyház története. Ecclesia. Bp. 1983. I. kötet.
- SZIMONIDESZ L.: A világ vallásai. Dante. Bp. é.n. I. köt. (251–281) és II. köt. (74–131),
Reprint: Könyvért Bp. 1988. (egy kötetben)
- TARNAS, R.: A nyugati gondolat stációi. AduPrint. Bp. 1997.
- TERTULLIANUS: A látványosságról. In. Az égi és földi szépről.
- Törzsi művészet I-II. Corvina Bp. 1981. Szerk.: Bodrogi Tibor
- VARSÁVSZKIJ: Kezdetben voltak a legendák. Kozmosz, Bp. 1988.
- WARREN, P.: Az égei civilizációk. Helikon Bp. 1989.
- WEBER, M.: A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme. Gondolat. Bp.1982.

JAKAB JULIANNA

Szerepváltás és identitásalakulás a női vállalkozóvá-válás folyamatában

Problémafelvetés és vizsgálati lehetőségek

Szerte a világon egyre több olyan vállalkozás működik, amelyet nők hoztak létre, nők irányítanak, és ők képviselik ezeket az üzleti világban. Ez a nagyon általánosított tendencia jelentős földrajzi, kulturális és gazdasági eltéréseket takar. Az állítás az európai és észak-amerikai fejlett ipari országokra jellemző legerősebben. Azokban az országokban, ahol a piacgazdasági rendszerek térhódítása nem teljes, más a helyzet. Például a szocializmus országaiiban a nők munkavállalása általános jelenség volt, a jövedelmi viszonyok és a sajátos ideológia miatti kényszerből fakadóan. Amint azonban a rendszerváltást követő események megmutatták, a női foglalkoztatottság szignifikánsan csökkent, jelenleg Magyarországon a munkaképes korú női népesség mintegy 70%-a aktív. Ebből önálló foglalkozású kb. 12%-uk.¹ A változások nyomán a munkaerőpiacon a fejlett ipari országokéhoz hasonló struktúrák vannak kialakulóban.²

Az USA-ban a nők által irányított kis- és középméretű gazdasági szervezetek aránya már a nyolcvanas években elérte, majd meghaladta a 30%-ot.³ Ezek között néhány kifejezetten csak nőket foglalkoztat, és nők számára termel és szolgáltat. Az egyik ilyen kizárólag női vállalkozás angol alapítású, természetes anyagokból készülő kozmetikumokat gyártó és forgalmazó üzletlánc, amelyet Anita Rodrick alapított, és néhány év leforgása alatt nemzetközivé vált. Ma már a világ nagyvárosaiban lévő bevásárlóközpontok többségében megtalálhatók a Body Shop-ok.

A gazdasági életben a nők jelenlétével arányosan növekszik a speciálisan nőkkel foglalkozó üzleti orientációjú non-profit szervezetek száma.⁴ A feminizmus hazájában, az Egyesült Államokban és Kanadában a vállalkozásokat támogató intézményrendszernek ma már magától értetődően részét képezik a nőkkel foglalkozó szervezetek. Ezek általában a hagyományos keretekben működnek, illetve kiegészítve azt, specifikus feladatokat vállalnak. A Kanada észak-keleti partvidékén lévő Nova Scotia tartomány fővárosának, Halifaxnak Mount Saint Vincent egyetemén pl. az üzleti

¹ Statisztikai Évkönyv 1998. KSH Budapest. 1999.

² Olga Tóth: Working Women Changing Roles, Changing Attitudes In: Magyar női szemle Hír – Nők 1999. 12.sz. In: www.tfk.elte.hu/hirnok/noi-dolgozomunka/p.69.html

³ Don Martin: Women-owned companies finally start making their mark. In: International management 1986.%. 20. p.

⁴ Lásd például Pécsen az utóbbi években megalakult ilyen jellegű szervezeteket: 1. 1994. Női vállalkozók Klubja szerveződik a városban, egy Amerikából hazatért vállalkozónő irányításával. 2. 1997-ben megalakul a Női Borrend, amely kulturális jellegű egyesület. 3. 1999-ben a JPTE önálló intézményként tervezi megnyitni – amerikai segítséggel – a Center for Women in Business elnevezésű nők számára képzéseket, tanácsadást és kutatásokat végző intézményt. (Campus, 1999. Április. 64. p.)

tudományokkal foglalkozó fakultás mellett önálló intézetként dolgozik a Women in Business Institute, amelynek céljai és tevékenységi köre a leendő pécsi intézetével csaknem azonosak.⁵

Ezeket a tanácsadó, támogató szervezeteket egy létező társadalmi szükséglet hívta életre. A nők, akik aktív éveik alatt megjelennek a munkaerőpiacon és ott önálló tevékenységet folytatnak, a fent említett intézmények léte által bizonyítottan a hagyományos keretekben elérhető és megszerezhető erőforrásokon kívül valamilyen más támogatást is igényelnek, amelyet a korábban létező és működő szervezetek nem képesek felvállalni. A szükségletek sokféleségének elemzése is tárgya a leendő kutatásoknak. Előjáróban és hipotézisként azonban ideje megfogalmazni azt a kérdést, hogy vajon ez az eltérő igény, amely létrehívta mindazokat a klubokat, csoportokat és jogi keretben működő társulásokat, ahol a nők megtalálják vagy megtalálni vélik a sikeres munkájukhoz hiányzó erőforrásokat, milyen természetű. Abból az átmeneti helyzetből adódik-e, ami a XX. században megfigyelhető és egyre gyorsuló emancipációs folyamat eredményeként a nyugati civilizációban élő nők életének társadalmi kontextusaként létezik, és így része, mintegy megnyilvánulási formája az identifikáció egy újfajta lehetőségének. Vagy valódi különbözőségből adódó, korábban is létező motivációs erők felszínre kerülésének jele, amikor a társadalmi viszonyok ennek eredményeképpen fellazulnak, és teret engednek ezeknek az energiáknak.

A kérdés mögött az a feltevés áll, amely szerint még nem egyértelműen világos, hogy milyen gyökerekből táplálkozik az emancipációs folyamat. Az, hogy a nők biológiailag és pszichikusan eltérő lények, és sajátos hormonális szabályozottságuk révén másként érzékelik a világot, más észlelési sémáik vannak, a pszichológia és az orvostudomány által igazolt és alapvető tapasztalati tény. Anne Moir és David Jessel 1992-ben magyarul is megjelent könyvükben⁶ ismertetik mindazoknak a huszadik századi kutatásoknak az összefoglaló eredményeit, amelyek rávilágítanak a két nem eltérő képességei, készségei, magatartásformái közti eltéréseket okozó agyfejlődés- és működésbeli különbségekre. Ilyen jellegzetes eltérés pl. az agy hormonális szabályozási rendszere, aminek eredményeképpen a férfiak térérzékelés képességében szignifikánsan jobbak, mint a nők, a nők viszont a non-verbális kommunikációs jelzések dekódolásában és értelmezésében kiemelkedők. Mindez persze nem magyarázat az eltérő társadalmi szerepvállalásra. A konkrét viselkedések biológiai értelmezésének elfogadhatósága nagymértékben megkérdőjelezhető olyan szerzők mint például Csányi Vilmos⁷ munkássága alapján, akinek írásai rávilágítanak arra, hogy érzékelésünket és gondolkodásunkat mennyire meghatározzák a társadalmilag kialakult, és – mint ez mára nyilvánvalóvá vált –, akár genetikailag is kódolt szokások és értékek.

Pierre Bourdieu mélyreható és szemléletes elemzése⁸ részletesen bemutatja a patriarchális társadalom több évezredes struktúrájában kialakult, mind tudatos és tudatalatti, mind testi szinten működő viszonyrendszert, amelynek vizsgálata már csak azért is nehéz, mert „... – olyan intézményről lévén szó, amely ... úgyszólván telje-

⁵ Szerző 1999. nyarán közel egy hónapot töltött az intézményben, ahol a Nők a vállalkozásban c. programjuk ösztöndíjas hallgatója volt.

⁶ Anne Moir, David Jessel: *Agyszex Női agy – férfi ész?* Gondolat Kiadó Budapest 1992.

⁷ „Adott kultúrán belül semmi sem írja elő, hogy bizonyos biológiai adottságoknak feltétlenül meg kell nyilvánulniuk a kultúra gyakorlatában, vagy éppen kulturális szabályokkal állandóan elnyomni, mérsekíteni szükséges ezeket. ...a kultúra néha éppen azáltal valósít meg sikeres adaptációt, hogy a biológiai tényezőket visszaszorítja, szabályozza.” In: Csányi Vilmos: *Az emberi természet Humánológia Tudomány – Egyetem Vince kiadó Budapest 1999. 161. p.*

⁸ Pierre Bourdieu: *Férfiuralom.* In: Replika, 1997. Budapest.

sen be van tagozódva az objektív társadalmi struktúrákba – azokat az észlelési és gondolkodási kategóriákat alkalmazza a megismerés eszközeként, amelyeket a megismerés tárgyaként kellene kezelnie.”⁹

Bourdieu ismeretelméleti megközelítése minden e témában gondolkodó szerző számára az egyetlen – nehezen – járható utat kijelölő megközelítés. A különböző tudományterületek művelői, mint pl. a differenciálpszichológia, humánétológia, szociobiológia, orvostudomány stb., számára a nemek különbségének kutatása és az ezzel kapcsolatos témák az értékviták darázsfészkébe való belenyúlással egyenlők. A szerző tisztában van azzal, hogy jelen írás is ezeknek a kategóriájába tartozik, és ezért előljáróban igyekszik tisztázni saját értékválasztásait, illetve ezen túlmenően igyekszik elkerülni – amennyire ez a XX. század második felében Magyarországon felnövekedett tudatos nőnemű lény számára lehetséges – mind a harcoss feminizmus, mind a Bourdieu által említett beágyazottságból eredő alárendeltségből származó tudattalan elnyomottság álláspontját. Ámbár e két nézőpontot kevesebb választja el egymástól, mint első látásra gondolhatnánk. Ugyanis mindkettő alapvetően egy polarizáló, elkülönültségre törekvő gondolkodásmód, amely a különbségek hangsúlyozásával és a társadalmi gyakorlatban ezek szimbolikus tőke erejű alapjainak szélesítésével a nemek között meglévő különbségeket hatalmi különbségekké formálva és/vagy azt megerősítve hat.

Hogy a fent említett biológiai különbségek predeterminálják-e a nők társadalmi munkamegosztásban elfoglalt és az utóbbi évszázadban jelentős változásokon keresztülment helyzetét – erre a kérdésre többféle válasz született már eddig. Jelen tanulmány szempontjából az operacionálizálható kérdésváltozat úgy hangzik: vajon mi történik a nőekkel, mint egyedi személyiségekkel szociálpszichológiai szempontból, amikor életük egy szakaszában döntést hoznak arról, hogy vállalkozó szerepet vesznek fel a repertoárjukba?

A kérdés vizsgálatához el kell különítenünk a női populáció egy bizonyos csoportját. Ezek a nők sajátos életformájukkal és a munkamegosztásban való részvételükkel specifikálhatók. Azaz megragadni őket a szociális helyzetük alapján lehetséges. Vizsgálódási területként jöhetnek még szóba azok az önálló értelmiségi pályán lévő nők, akik mind idő- és energiafelhasználásuk, mind a döntésekhez és a hatalmi lehetőségekhez való hozzáférésük szempontjából hasonló helyzetben vannak, mint a vállalkozónők.

Nem különíthető el a kérdés attól a történelmi-társadalmi környezettől, amelyben a folyamatok lezajlanak. A Magyarországon az utóbbi évtizedben történt gazdasági és politikai változások a társadalmi kapcsolatrendszer dimenziójában egy sajátos tendencia formájában is megnyilvánulnak: át- és újraíródtak szerepek, szerepfelfogások. Az átmenet idején nemcsak megrendültek és követhetlenné váltak korábbi identifikációs sémák, de ezzel arra is a korábbinál tágabb lehetőség nyílt, hogy újakat fogalmazzon meg a társadalom, jelenkori igényeinek és beállítódásainak megfelelően. Ezt a folyamatot ismerteti a munkavállalói és a vállalkozói szerepváltások szempontjából a szerző egy korábbi cikkében.¹⁰ A társadalmi értékrend és az új azonosulási lehetőségek az egyén belső dinamikai folyamatainak eredményeként létrejött személyes változások manifesztálódása számára tág és egyszersmind segítő, katalizáló kontextust teremtettek. A vállalkozói motivációk cselekvésbe fordítását nem gátolták

⁹ I.m.: 7. p.

¹⁰ Jakab Julianna: A munkavállalói szerepváltásról avagy Hova tűntek az emberek a hajnali buszmegállóból? In: Vezetéstudomány 1994./5. Sz. 55–59. p.

tovább írott és íratlan társadalmi szabályok, lehetővé – és sokak számára kényszerré – vált a piaci mechanizmusok szabályrendszere által körülhatárolt keretek között megvalósítani korábban elképzelhetetlen személyes és/vagy gazdasági törekvéseiket.

A rendszerváltás, mint kritikus kulturális-történelmi kontextuális tényezője az identitásképzési folyamatoknak, minden bizonnyal a női vállalkozók én-rendszerének újrakonstruálásában is lényeges szerepet játszik, a személyiség alakulásának dinamikáját meghatározó társadalmi keretként. Miközben a piaci szféra szélesedett, majd általánossá vált a magyar gazdasági rendszerben, mind több cselekvő ember számára jelentett lehetőséget egy újfajta önmegvalósításra.

A nők ebben a folyamatban hagyományos szerepük miatt egy sajátos helyzetben voltak és vannak ma is. Többségük a szocializmus idején a teljes foglalkoztatás ideológikus kényszere miatt általánosnak mondható kétkeresős családmódelben egyszerre volt családanya és dolgozó nő. A munkanélküliség a nyolcvanas évek közepétől egyre inkább reális lehetőségként merült fel a gazdaságpolitikai zsargonban, és néhány évvel később, a rendszerváltást követő években valóságosan is egyre növekvő arányban váltak a nők állástalanná.¹¹ A bizonytalan egzisztenciális helyzet nem csak a nőket érintette, hanem a férfiakat is. Ebben a szituációban, az állami paternalizmus drámaian gyors leépülésének idején a munkavállalók jelentős hányadának kellett szembenéznie azzal, hogy a legalapvetőbb szükségletek kielégítése válik kérdésessé.

A megoldás ettől kezdve csak egyéni lehet. Az önmagunk fizikai és szociális jólétéért való felelősségvállalás kötelezettsége, mint makroszintű társadalmi szituáció a II. világháború óta több generációnak kimaradt az életéből. Hirtelen megváltozott a környezet, megnőtt az alkalmazkodási kényszer, és az események, amelyek elöl kitérni nem lehetett, az egyéni élettörténetnek jelentőségteljes részévé váltak. Arra kényszerítve az embereket, hogy miközben külső, fizikai szinten igyekeznek megoldani helyzetüket, egy intenzív lelki működés során újrakonstruálják saját magukra vonatkozó tudásuk hatalmas rendszerét. Ez a kreativitást és nagy pszichikus energiákat igénylő folyamat szinte minden mentálisan egészséges felnőtt magyar állampolgárban lezajlott.

Mi történhetett azokban a nőkben, akik úgy reagáltak erre a szituációra, hogy vállalkozóvá váltak? Az aktuális énképük, amely ettől kezdve az új szerepnek megfelelően tartalmaz bizonyos – később részletesen tárgyalandó – sémákat és elemeket, vajon milyen integrálási kényszereknek van kitéve jelenleg is? Hogyan élnek meg női szerepeiket, van-e ennek valamilyen mérhető, szignifikáns sajátossága, azaz eltérése akár az alkalmazottként, akár a főállású anyaként működő nőkéhez képest? Vajon milyen lelki tényezők segítik és erősítik a nőknek ezt a választását? Van-e, és milyen előrejelzője az én-rendszerben ennek a szerepnek? A döntést megelőzően milyen változások zajlanak az egyénben, hogyan alakul az énképe, vannak-e megragadható sémák, amelyek összefüggésben vannak ezzel a döntéssel? Mennyire tekinthetők nőnek ezek a nők?

A fenti kérdésekre adható válaszok és az azokból adódó következtetések nemcsak a vállalkozóképzők és a gazdaságpolitikusok szempontjából relevánsak. Ma, amikor a Föld lassan lakhatatlanná válik, és a természeti erőforrások kimerülnek, amikor a felhalmozott fegyverkészletek és a katonai potenciál fenntartása akkora összegeket köt le a nemzetek költségvetésében, amiből a harmadik világ éhezőinek problémáit rövid idő alatt meg lehetne oldani, és amikor a közösségek atomizálódásának eredményeképpen a nyugati civilizációkban elgyökértelenedő ember reprodukciós készte-

¹¹ A témával kapcsolatosan lásd részletesebben: Magyar női szemle Hír-Nők 1999. 2. sz.

tései olyan szintre csökkennek, hogy az az országok népességének abszolút csökkenéséhez vezet, nehéz kikerülni a kérdést, vajon az üzleti világ elnöiesedése, az úgynevezett feminin értékek térhódítása a világgazdasági rendszer működésében vajon milyen hatást váltana ki?

A politikai hatalomból való részesezés gazdasági potenciál kérdése. A makroszinten jelentős döntésekhez való hozzáférés szempontjából a nők ma még kisebbségnek számítanak. A gazdasági életben való jelenlétük azonban világméreteken is, és a rendszerváltozást követően Magyarországon is gyorsuló ütemben válik erőteljesebbé az utóbbi évtizedben, és befolyással van annak kultúrájára. A menedzsment szakirodalom számon tartja a női vezetőket, és összehasonlítja a nők által irányított szervezetek eredményeit a többi profit-orientált vállalkozás eredményeivel.¹² Az eredmények ismertetése nem célja a tanulmánynak. Vessük tekintetünket az egyénre, és annak belső történéseire. Lehetséges-e úgy nőnek lenni, hogy közvetlen befolyással legyünk a világ eseményeire, és el tudjuk látni a reprodukciós feladatainkat is?

A női élettörténeti forгатókönyveknek létezik egy kulturális készlete.¹³ A magyar nők számára a tipikus forгатókönyvkészletnek sem a szocializmus, sem az azt megelőző történeti korok idején nem volt eleme a vállalkozónői script. Ami azt jelenti, hogy ha egy nő ma erre a munkapiaci státuszra lép, ezzel női identitásának egy új minőségét kényszerül kidolgozni. A környezettel való dialógusban feltehetően a „más” vagy a „különös” kategóriájába sorolódik ez a lépés, attól teljesen függetlenül, hogy az illető döntését mennyire befolyásolták külső vagy belső motivációs tényezők.

Nézzük meg, hogyan funkcionál a hagyományos házasság, milyen női személyiségkép és feltételezhető script rajzolódik ki ebben a dimenzióban, amely számunkra vonatkoztatási alap lehet a további összehasonlításokhoz.

Rendkívül érdekes, és a témához közelálló vizsgálat eredményeit közli Vargha¹⁴ cikkében. Kutatásaiban verbális tesztek (CPI, Coping-teszt), valamint projektív eljárások (Szondi-teszt) segítségével megvizsgálta a házaspárok házasságukkal való elégedettségét és személyiségük összefüggéseit. Azt találta, hogy nők esetében a jó benyomáskeltés igénye pozitív korrelációban áll a házasság bevalásával, és az intelligencia, az egyéni ambíciózusság, függetlenségre való törekvés negatívan befolyásolja mind a férj, mind a feleség elégedettségét. Nem esik viszont szó arról, hogy valójában milyenek ezek a kapcsolatok. Néhány kiegészítő változó, mint pl. a hagyományos értékek tisztelete, a férfi introvertáltsága, mint pozitívan befolyásoló illetve előrejelző tényező, valamint a neurotikusság illetve emocionális labilitás, mint negatívan korreláló változó tovább finomítják a képet.

Ha azonban megfordítjuk az objektívet, és szemügyre vesszük a leírtak alapján ideálisnak vagy jó házasságra alkalmas egyének személyiségét, kiderül, hogy a hagyományos értékeket nagyra tartó, konzervatív, introvertált férfiak, valamint az öltözködésükkel és fizikai megjelenésükkel törődő, nem intelligens, nem önálló nők lépnek olyan kapcsolatba egymással, amellyel elégedettek. Ezek a házasságok az összes házasságokon belül egy speciális típust képviselnek. A hagyományos polgári házasság képe rejlik ebben, ahol a férfi a családjáért dolgozik, és más kapcsolatai, elfoglaltságai nem jelentősek, a nő pedig a tisztaság és rend fizikai szintjéig megvalósi-

¹² Ld. pl.: Human Resource Management, International Management, Training, HR Focus, stb.

¹³ Gergen, K. J., Gergen, M. M.: Narrative and the self az relationship In: Pataki Ferenc: Élettörténet és identitás 2. In: Pszichológia 1996. 1–2. Op- cit. 11. p.

¹⁴ Vargha András: A házaspárok személyisége és a házasság jósága. In: Magyar Pszichológiai Szemle 1992/93. 1–2. sz. 61–68. p.

tásával van elfoglalva, férje feltételezett intellektuális fölényét erősíti, és anyagi szintjüket tekinti a család társadalmi státuszának fokmérőjeként.

Ezeknek a kapcsolatoknak az egyensúlya viszonylag könnyen kialakul. A szerepek komplementerek, a fő cél a stabilitás, ami a gyerekek számára a korai időszakban megfelelő keret a felnövekedéshez. Ha azonban elképzeljük ezt a családot a rendszerváltás forrágában, amint a férj munkanélkülivé válik, rögtön szembetűnik ennek a formációnak az alacsony szintű adaptibilitása. Lassan változó környezetben viszonylag stabilan működő családi rendszer lehet, de a mai körülmények között, amikor a világ változásának sebessége eléri az egyéni alkalmazkodóképesség határát, és ahol a szakemberek intenzíven foglalkoznak az identitásképzési folyamatok súlyos problémáival, inkább csak elméleti lehetőség ennek a fajta kapcsolatnak a túlélésre való alkalmassága. Az sokkal inkább feltételezi ma a személyiség rugalmasságát, az én-rendszer aktuális részének aránybeli növekedését.

Egy másik, az eredmények értelmezésével kapcsolatos kérdés az elégedettség fogalma. Az elégedettség, mint tudjuk, motivációhiányos állapot. Jelentheti azt, hogy az egyén már elérte az áhított kielégítettségi szintet, elvárásainak megfelelően alakulnak a dolgok. Nem mond azonban semmit arról, hogy milyen a motiváció szintje, iránya, és ezen keresztül a kapcsolat maga. Egy azonban biztos, hogy megfelel a társadalmi-kulturális szintű sémáknak. A társadalmi – kulturális hagyományokkal kongruens férfi – nő szereposztásban élni azt jelenti, hogy olyan identifikációs sémára támaszkodik a kapcsolat, amely nem szorul semmilyen további magyarázatra, öngazolásra. Ez feltehetően tovább erősíti a felek elégedettségét, énjét, biztonságérzetét. Azaz Vargha írásából olyan következtetésre juthatunk, amely önmagát magyarázza: jó házasságban élhetek, ha az olyan, mint amelyet a társadalom értékrendje jónak tart.

A fentiekben Vargha vizsgálatával kapcsolatban leírtak nem tekinthetők tudományos megalapozottságú állításoknak, inkább kérdésseltevéseknek, amelyek viszont kijelölik további vizsgálati lehetőségeknek az irányait. Ebben az irányban tehát nem kívánjuk folytatni utunkat. Nézzük, hogyan ragadhatnánk meg másképpen a női vállalkozói szerepet, mint lehetséges és konstruktív létezőmódot, ha a hagyományos házasságban betöltött női szerep nem tekinthető kiindulópontnak. Létezik-e önmagában, nem egy antagonisztikus viszonypár elemeként? Manapság senki sem születik vállalkozónőnek. A vizsgálatban arra a csoportra érdemes koncentrálni, amelynek tagjai más státuszban is megjelentek korábban a munkaerőpiacon és így képesek olyan én-reprezentációk felidézésére, amely ehhez az életszakaszhoz kötődik. Számukra a vállalkozóvá válás egy változási folyamat eredményeként jelenik meg, amint arra figyelmet fordítani szeretnénk.

A változási lehetőségek közül azokat tekinthetjük sikeres és megvalósult eseteknek, amikor az énrendszer elemei közötti kapcsolat újra harmonikussá válik, és tartósan nem köt le energiákat a rendszer fenntartására, azaz a felvállalt szerepek között lévő esetleges kezdeti konfliktusok megoldódnak, és kialakul az új egyensúly. Ez az 'OK' állapot egy nehezen definiálható helyzet, megragadásának feladata valószínűleg az egészség fogalmának meghatározási nehézségeivel hasonlatos. Egészséges, ami nem beteg – és ez nem pillanatnyi, vagy diszkrét egységekben megjelenő valóság, hanem valamilyen tendencia, amely a kontinuum szélső értékeinek meg nem valóslását jelenti. Az egészség – betegség kontinuumon a betegséget, mint a létező és funkcióképes átlagtól való eltérést regisztrálják a szakemberek. A fenti megközelítés egy negatív definíciót körvonalaz.

Gyakorlatiasabban fogalmazva, ha léteznek mentálisan egészséges vállalkozónők, akik képesek mind a vállalkozói, mind a családi szerepeik ellátására tartósan, akkor azt állíthatjuk, hogy ez a kettős szerep, mint lehetőség rendelkezésre áll a nőknek, és ehhez képest tekinthetjük a többi megoldási változatot, akár ontogenetikus, akár filogenetikus folyamatlépcsőként vagy alternatívaként. A szerepek megformálását egészségesnek tekinthetjük, ha ennek során sem maguknak, sem a szerepkeretük tagjainak sérüléseket nem okoznak, és mindez nem külső kényszer hatására zajlik, hanem egy sajátos belső pszichikai egyensúlyi állapottal jár együtt.

Vállalkozónőnek lenni azt jelenti, hogy az egyén meg kell, hogy váljon a társadalmi környezet által felkínált identifikációs sémarendszer kínálta támogatástól, sőt azzal szembeszegülve kell, hogy felépítse én-rendszerét. Az a lépés, amely az egyént erre vezeti, feltehetően magas motivációs energiák által generálódik. Nem véletlen, hogy a bevezetőben említett támogatás iránti szükséglet, ami a női intézmények létalapját jelenti, olyan erős. Feltehetően ez képes helyettesíteni a társadalom helyeslését.

Honnan származnak ezek a motivációs energiák? Történik-e módosítás az élettörténeti scriptben vagy az már magában foglalja a vállalkozói szerep lehetőségét? Miben ragadható meg ez a lehetőség?

Itt kell szó essék a korábban említett sémákról, amelyek, mint az énrendszer részét alkotó, akár jelenbeli, akár csak potenciálisan megvalósuló énrészek lehetővé teszik, hogy motivációs energia generálódjék és konkrét cselekvésekben manifesztálódjon. Mielőtt ezeket körvonaloznánk, fontos megemlíteni még egyszer, hogy jelen tanulmány műfaját tekintve problémafelvetés, azaz a leírtak hipotézisként kezelendők. A konkrét vizsgálati eljárások feltérképezése, a populáció kiválasztása folyamatban van, és mivel a kérdés érzékeny és bonyolult, nem kerülhető meg a széles elméleti alapozás. Most tehát néhány olyan, hipotetikus szignifikáns tényező kerül említésre, amely a vállalkozói lét szempontjából releváns, és kapcsolódik a női identitáshoz.

A szervezet- és vezetéspszichológia az ötvenes-hetvenes években rengeteget foglalkozott a vezetői személyiség és viselkedés vizsgálatával.¹⁵ A releváns megközelítések egyike sem vonatkozott a személyiségre, a vonáseméleti megközelítés nem bizonyult értelmesnek. Ugyanakkor mindmáig léteznek és használatosak olyan, a hagyományos személyiségteszteken alapuló, általában faktorképzéssel dolgozó eljárások, amelyek segítségével vállalkozói és vezetői profil mérhető. A menedzsment szakirodalom ismeri a vállalkozói személyiségtípus fogalmát, melynek jellemző vonásai az önbizalom, a pozitív énkép, a jövőorientáltság, a magas teljesítménymotiváció, a kockázatvállalás és a kudarctűrés magas szintje, valamint a kreativitás. Ezeknek a vonásoknak a megjelenése a két nem képviselőiben esetleg módot adhat valamelyes következtetések levonására. Feltehetően léteznek nemi különbségek a kockázat és ezzel összefüggésben a célkitűzés kezelésében, ahogy arra az idézett kanadai vizsgálat rámutat¹⁶. Ezenkívül a versengési magatartásban is létezik lényeges nemek közötti különbség: a női versengés – mind a saját nembeliekkel, mind a férfiakkal – rendszerint burkolt formában zajlik.¹⁷ Ez a rejtettség a vállalkozói szerepben megszűnik, elfogadottá válik, és konstruktív erőként használható. Érdekes kérdés,

¹⁵ Tannenbaum–Schmidt, 1958., Michigan State Univ. 1964., Fiedler, 1967., Ohio State Univ. 1973., Lewin, 1975., Likert, 1978., In: Bakacsi im. 316–354. p.

¹⁶ A férfivállalkozók sikerességével szignifikáns pozitív korrelációt mutat a célkitűzés realitása. In: Helen Mallett – Wendy Doyle: *The Women's Start up Process in Business* kézirata, Mount Saint Vincent University Halifax, Nova Scotia 1999.

¹⁷ Fülöp Márta: A versengés pszichológiája I–II–III. In: *Pszichológia* 1995. 4., 1996. 1. 2. sz.

hogyan vajon hogyan hat ez a családi szerepekben való viselkedésre. Feltételezhetően itt is kiélesedik, vagy legalábbis tudatosabbá válik a versengés.

Nagy jelentősége lehet azoknak a családi mintáknak, amelyek általam „korai modelleknek” nevezett részét képezik a vállalkozói identitás én-releváns információ-halmazának. Ha a vállalkozóvá válást identifikációs folyamatnak tekintjük, ez egyéenként nagyon különböző mértékben előrehaladott lehet. Azokban a családokban, ahol a nők több generációra visszamenőleg házon kívül is dolgoztak, feltehetően máshol tart a folyamat. A hagyományos modellt követő családokban kisebb valószínűséggel fordul elő akár válást követően az új típusú, vállalkozói szerep választása. Nyilván, az egyéni döntések befolyásoltsága többirányú: történeti–nemzeti–kulturális, családi és személyes egyszerre.

Ahhoz, hogy ezeknek a tényezőknek a relevanciája, mintázata és befolyásának processzusa feltárható legyen, az én-pszichológia módszertani bázisára támaszkodva ki kell dolgozni az információk összegyűjtésére alkalmas interjúfonalat. A kérdőívek, mint adatgyűjtésre szolgáló módszerek feltételezésem szerint nem képesek megragadni a jelenség mintázatait, hiszen az egyéni változások széles variációjából éppen azt kellene leszűrni, ami aztán egy későbbi lépcsőben kérdőív formájában koncentrálnálható kognitív kerete lehet a témáról való gondolkodásnak. Első lépésként lehetőleg egy széles és nem-specifikus tartományban kell megkezdeni a tájékozódást.

TÓTH KRISZTINA

Szituációs komédia – egy sajátos televíziós műfaj és magyar változata

A televíziós sorozatok korát éljük. Magyarországon a kereskedelmi televíziózás elterjedésével megkezdődött a nyugati világot már évtizedek óta jellemző sorozatáradat beépülése a magyar televíziós kultúrába. A néző a legkülönbözőbb műfajok közül válogathat: szappanoperák, akciósorozatok, krimi-, sci-fi-, horror- és misztikus szériák éppúgy láthatók, mint családi és ifjúsági sorozatok, vígjátéksorozatok, rajzfilmek és kalandsorozatok.

A UPC kábeltelvíziós szolgáltatón keresztül elérhető magyar nyelvű, országos televíziós csatornákon jelenleg több mint száz tévéfilm-sorozatot vetítenek hetente¹. Ezek száma folyamatosan változik, és általában a növekedés tendenciája jellemzi. Nem egy csatornán a sorozatok teszik ki a teljes délelőtti vagy délutáni programot. Mennyiségük hétvégén megnő: a vetített sorozatoknak csaknem fele ekkor kerül adásba. A műsorújságokban kitüntetett helyet foglalnak el: rendszeres tartalomismertetővel, illetve részletes ismertetővel jelennek meg a szereplőkről, a történetről, a forgatás idejéről és körülményeiről stb.² A vetítés idejéből is észrevehető, hogy nagy nézettségű, sikeres, a televízió nézők és televíziós társaságok számára fontos műfajról van szó, hiszen a hétköznapi esti fő műsoridőt és a hétfői délelőtti- délutánokat legnagyobb részben sorozatok foglalják el (a közszolgálati csatornák néha – de nem minden esetben – kivételt jelentenek ez alól).

Van azonban ebben a nagyszámú, nagy jelentőségű és sokszínű kavalkádban egy olyan terület, amelyre mind a műsorújságok, mind a televíziós sorozatok vizsgálói a legutóbbi időkig viszonylag kevés figyelmet fordítottak, noha a legidősebb műfajok közé tartozik, és eléggé nagy mennyiségben képviselteti magát a sorozatok között – ez pedig a szituációs komédia.

A szituációs komédia (a továbbiakban az eredeti angol nyelvű elnevezést – situation comedy – illetve annak rövidítését alapul véve: sitcom), ez a jellegzetesen amerikai televíziós szórakoztató műfaj 1947-ben, azaz a televíziózás elterjedésének időszakában kezdte pályafutását. Azóta több ezer készült belőle, a magyar adókon feltűnő sorozatok közül pedig 16 ilyen. Számuk tehát, ha jelenleg a magyar adókon nem is nagy, de nem is jelentéktelen, szerepük pedig a magyar televíziózásban semmiképpen sem elhanyagolható, annál is inkább, mivel – bár már nincs műsoron – a

¹ A hat csatorna (MTV1, MTV2, TV2, RTL Klub, Duna Televízió, HBO) összesen 130 fikciós játékfilm-, illetve rajzfilmsorozatot sugárzott 2000 februárjában; ezek száma azonban szinte hetente változik. Itt elsősorban a történetet elbeszélő, azt hetente azonos szereplőkkel folytató sorozatokról van szó; az itt említett mennyiség nem tartalmazza az ismeretterjesztő jellegű vagy a dokumentum-sorozatokat (amelyekből meglehetősen sok van pl. a Spektrum vagy a Duna Televízió műsorában).

² Például a *Szines RTV*-ben vagy a *TVR7*-ben.

kilencvenes évek első felében született egy magyar szituációs komédia is, a *Familia Kft.* Ezek a sorozatok, ha nem is annyira közismertek és közkedveltek, mint a szappanoperák vagy az akciósorozatok, mégis képesek – tág műfaji meghatározójuknak, a sorozatszerűségnek megfelelően – rendszeres nézőtábort toborozni és fenntartani. Nem egykönnyen található olyan rendszeres televíziónéző, aki ne tudna felidézni legalább egy ilyen jellegű sorozatot. A szituációs komédia tehát tagadhatatlanul jelen van a magyar televíziós csatornákon, a magyar tévérepertoárban; ezért – sajátos eljárásainak és hatásmechanizmusának vizsgálatát elősegítendő – szükséges és fontos elkülönítése a többi sorozattípustól.

A szituációs komédia első megközelítésben filmsorozat. Végtelennek tűnő, folytatásos jellegének, állandó szereplőinek köszönhetően sokan azonosítják a szappanoperával. Az azonosítás másik oka valószínűleg az, hogy a szappanopera a legáltalánosabban ismert, legnagyobb érdeklődésre számot tartó sorozatfajta a televíziós műsorok között, ez van legerősebben jelen a köztudatban; még a még a televíziós kutatásoknak is ez az egyik legkedveltebb témája. Ilyen körülmények között könnyű a sorozatot a szappanoperára redukálni, s bevonni ebbe a kategóriába olyan műfajokat, mint a szituációs komédia, pedig – bár tagadhatatlanul vannak közös vonásaik – nagyjából annyira azonos a kettő, mint egy bulvárlap és egy viccújság. Az azonosítás hibájából következően azonban fontos szempont kínálkozik a sitcom meghatározásához: a szappanoperától való megkülönböztetés szempontja. A körülhatárolás következő lépése tehát az elhatárolás a szappanoperától.

A szappanopera legfontosabb műfaji kritériumai a következők³:

- Folytatásos műfaj, ellenáll a narratív lezártásgnak.
- Forgatókönyve és figurái viszonylag összetettek.
- Olyan idő használata, amely megfelel az aktualitás idejének, és arra utal, hogy a cselekvés folytatódik, akár nézzük, akár nem.
- Az egyes részek/epizódok közti hirtelen, váratlan elválasztás.
- Hangsúlyos a dialógus, a problémamegoldás, a bizalmas beszélgetések (ezek során igen gyakoriak az arcokról készült közelképek).
- Gyakoriak az otthonon kívüli világban erős/hatalmas és professzionális női szereplők, valamint az olyan férfi szereplők felvonultatása, akik „érzékeny férfiak”.
- A show leggyakoribb környezete/hátttere az otthon vagy az otthonként funkcionáló hely.
- A történet gyakran forog házassági gondok vagy párkapcsolati kérdések körül; ebből a szempontból jellemző rá a status quo megtörése.
- Gyakran állnak a központban (komoly színezettel) a családi ill. emberi kapcsolatok problémái.

1. A szappanopera-forma első kritériuma a *folytatásosság*. Az epizódok ugyanazon történet, cselekmény különböző állomásairól tudósítanak; a történet ellenáll a narratív zártásgnak, a mese vég nélkül folytatódik, az epizódok történéseiből összefüggő eseményláncolat áll össze. A szituációs komédia szintén folytatásos, sorozatszerű, de nem abban az értelemben, mint a szappanopera. A folytatásosság csupán azt jelenti, hogy a sorozat azonos címmel, azonos szereplőkkel periodikusan (naponta, hetente vagy egy-egy időközön belül többször) felbukkan a televízió-műsorban és a képernyőn. Összefüggő története ezzel szemben nincs: az egyes epizódokat csupán az

³ Fiske, 179. p.

állandó szereplőgárda és az azonos miliő (sok esetben azonos környezet) fogja össze: minden rész más kiinduló szituációt alkalmaz, más-más, apró történetet mesél el, amelyek többnyire semmiféle kapcsolatban nem állnak egymással (bár előfordul, hogy a sitcom-sorozatban belül két-három részes minisorozat bukkan fel, amely több epizódon keresztül ugyanazt a történetet folytatja, ez azonban kivételesnek tekinthető, és az adott rész érthetőségét csak igen kis mértékben befolyásolja): a néző egészen jól eligazodik a sorozatban, ha csak egyetlen epizódot lát is, két epizód megtekintése után – s ezeknek nem szükséges egymást követő epizódoknak lenniük – pedig tökéletesen otthon van a sorozatban, akár több éves kihagyás sem okoz zökkenőt a megértésben. Az egyes epizódok sorrendje a történet szempontjából közömbös, hiszen mindegyik külön, önálló kiinduló helyzettel és mesével rendelkezik: a részek akár teljesen összekevert sorrendben is levetíthetők (az egyetlen probléma az évekig tartó sorozatok esetében a szereplők külsejének megváltozása volna az idők során).

2. A szappanoperát *összetett forgatókönyv és figurák* jellemzik: a jellemeket igyekeznek minél inkább hihetővé alakítani, természetesen csak a tömegkultúra sémáin belül; a történet pedig sok szálon fut, és roppant változatos, kalandos és drámai (itt megemlíthetők a legtipikusabb példák: a nagy családsorozatok, mint a *Dallas*, a *Dinasty* vagy a *Falcon Crest*). A sitcom ezzel szemben – típusaitól függően – többé vagy kevésbé sarkított, egyoldalú, sztereotipizált figurákkal dolgozik. Alakjai hétköznapiak, gyarlóságaikban hitelesek, csetlés-botlásukban egyszerre ismerősek és komikusak, mindazonáltal a szappanoperához képest sokkal kevésbé összetettek. Hasonló a helyzet a forgatókönyvvel is. A sitcom-epizódok története szintén több szálon fut, többféle problémáról esik szó egy-egy részen belül. Ezek azonban kivétel nélkül nagyon egyszerű, köznapi, apró és megmosolyogni való problémák, amelyek az epizód végére kivétel nélkül megoldódnak vagy legalábbis magyarázat adódik rájuk. A megoldások – a problémák jellegéből következően – szintén nem túlságosan bonyolultak vagy elgondolkoztatók, épp ezért nem húzódnak, nem is húzódnak el több epizódon keresztül (az epizodikus szerkesztésben ez az eljárás egyébként sem könnyen megvalósítható). Az összetettség tehát sem a szereplők, sem a történet tekintetében nem jellemző a sitcomra.

3. Az *aktuális időhasználat* talán még inkább jellemző a sitcomra, mint a szappanoperára. Ebben a műfajban ugyanis még a szappanoperákban viszonylag gyakran alkalmazott emlék-és álomjelenetek is ritkábban jelennek meg. Az epizódok ideje a mindenkori jelen, története többnyire egy vagy egy-két napot foglal magában. Az egyes részek a szereplők életének kisebb-nagyobb epizódjait mutatják be; ez felerősíti a szappanoperánál is meglévő „az élet megy tovább”-hatást – a szereplők életének csupán egy-egy pontját látjuk, és mivel ezek nem függenek össze egymással, történetük minden bizonnyal akkor is tovább folyik, amikor a nézők nem látják őket.

4. Az *epizódok történetei* a szituációs komédiában lezártak, kerekek, a cselekményt előhívó problémának az adott rész végére meg kell oldódnia, vagy legalábbis – a ritka minisorozatoknál – valamilyen átmeneti nyugvópontra kell jutnia. Az egyes epizódok mindig valamilyen csattanós lezárással érnek véget, amely egyértelműen bevégzi az aktuális történetet/történeteket. A szappanoperák ezzel szemben hirtelen, minden átmenet/lezárás nélkül, gyakran (az érdeklődés fenntartása érdekében és izgalomkeltés céljából) a csattanó/átmeneti nyugvópont előtti pillanatban szakítják félbe a történetet.

5. A szappanoperában, drámai jellegének megfelelően hangsúlyozódik az *elhúzó-dó problémamegoldás, a dialógusok, az intim beszélgetések*. A sitcom minden fajtá-

jában a problémamegoldás hangsúlyos ugyan, de más funkciót kap: egy-egy epizód egy-egy (vagy több) probléma megoldásának történetét beszéli el, s a probléma ennek megfelelően a végére meg is oldódik – a szappanoperának ezzel szemben, a folytatólágosság és az érdeklődés állandó fenntartása illetve növelése érdekében a probléma bonyolultságát, a megoldás nehézségeit kell hangsúlyoznia; az érdeklődést pedig az tartja fenn leginkább, ha a megoldás minél tovább húzódik, s minél több epizódot fog át egy-egy nagyobb nehézség.

A dialógus fontossága a sitcomban típusonként más és más, a legfontosabb az úgynevezett családi komédiában, de igen lényeges a drámai komédia egyes altípusaiban is. Az akciós komédiában inkább fizikai úton oldódnak meg a problémák; ezeket amúgy is többnyire félreértések, hibák vagy véletlenek, előre nem látható események okozzák.⁴ A szappanoperának azonban minden formájában minden egyes epizódjában van komoly, intim megbeszélés, megtisztító vagy a helyzetet bonyolító vallomások, viszonyokat megváltoztató lélekdialogusok. A sitcom közel sem ilyen mértékben alkalmazza ezt a kifejezőeszközt; nem használ annyi közelképet, „beszélő fejet” sem, mint a szappanopera.

6. A szappanopera tipikus hősei, az „erős nők” és az „érzékeny férfiak”, mint a populáris mítoszok szokványos sztenderd típusai⁵, természetesen szerepelnek a sitcomban is, sőt, itt néha még tipikusabbak, még sarkítottabbak, mert a sitcom eredendően egyoldalúbb figurákkal dolgozik a szappanoperánál. A főszereplők, a természetesebbnek tűnő alakok azonban csak a hetvenes-nyolcvanas évektől kezdve, a női emancipáció kiteljesedése után válhattak ilyenné; a korábbi sitcomokban ezek korábbi normáknak megfelelő típusokat képviseltek: kenyérkereső családfő, otthonülő háziasszony stb. A mai sitcomokban, például a *Jóbarátokban* (*Friends*) vagy a *Szeleburdi Susanban* (*Suddenly Susan*), a férfifigurák ugyanolyan érzékenyek, amilyen önállóak a nőalakok. A szereplők ilyesforma tipizálása a sitcomban inkább az idő múlásával változó társadalmi normák jele, mint műfaji jellegzetesség, ellentétben a szappanoperával, amelyben már régóta akadnak családjukat vaskézrel irányító asszonyok, a férfikkal játszó bestiák, s velük együtt érzékeny, romantikusan szerelmes, naiv, idealista férfiak.

7. Az *otthon*, illetve az *otthonként funkcionáló környezet* nemcsak a szappanopera saját háttere, hanem a sitcomé is, különösen a családi komédiánál, amely a család miliójére épül. A legtöbb sitcomban a helyszín valamilyen lakás vagy ház, de előfordulhat otthonos munkahely vagy kávézó, kedvenc presszó is, egyszóval olyan hely, ahol könnyen megoldható a szereplők azonossága minden epizódban. Különleges ebből a szempontból az úgynevezett pseudo-családi komédia, amelyben a munkahely helyiségei veszik át az otthoni intim helyiségek szerepét, mivel a „családi kör” a munkatársak csapatából áll (A *Cheers* egyes epizódjai kitűnő példát szolgáltatnak erre.)

8. A szituációs komédia témái között, a szappanoperához hasonlóan, szintén előkelő helyet foglalnak el az *emberi kapcsolatok*, *családi*, *párkapcsolati*, *házassági kérdések* (különösen a családi komédiában és a drámai komédia egyes fajtáiban), ezek azonban csak a legkritikább esetben veszélyeztetik a status quót: a problémák a fent említett módon az epizód végére általában megoldódnak, nem vezetnek komo-

⁴ A szituációs komédia három alaptípusának részletes leírását ld. Richard Taflinger: "Actcom: Action-Based Situation Comedies"; "Domcom: Character-Based Situation Comedies"; "Dramedy: Thought-Based Situation Comedies" in uo.: *Sitcom: What It Is, How It Works*, 1996. <http://www.wsu.edu:8080/~taflinger/index>

⁵ Király, Filmelmélet, 183–205. p.

lyabb konfliktushoz, váláshoz, házasságtöréshez, a család vagy a sorozat alapjául szolgáló más viszonyrendszer felbomlásához. (Ehhez többek között az is hozzájárul, hogy a sitcom szereplői közül hiányzik az igazi intrikusfigura; ha jelen is van, nem tartozik az állandó szereplők közé, legfeljebb egy-egy epizódban jelenik meg: tehát az igazi rossz szándék csak periférikusan bukkanhat fel, nem okozhat nagyobb bajt.) A sitcom a család propagálója és ünneplője⁶: a családi kapcsolatok szentek és sérthetetlenek, legalábbis ezekben a sorozatokban sértetlenek maradnak. Ezzel szemben a klasszikus szappanoperák, például a Dallas drámai jeleneteiből gyakran következik válás, házasságtörés, szakítás, az emberi viszonyok szinte epizódonként teljesen megváltoznak.

A fenti kritériumok segítségével a sitcom és a szappanopera világosan elkülöníthető egymástól. A legnagyobb műfaji különbség azonban, amely véglegesen elhatárolja egymástól a kettőt, a komoly vagy humoros intenció ellentéte. A szappanopera a maga összetett szereplőivel, több szálon futó bonyolult, összefüggő történetével, folytatásos szerkezetével, komoly és drámai konfliktusaival, hosszabb időtartamával⁷ elsősorban az izgalmasság látszatát kívánja kelteni; felébreszteni az érdeklődést, lekötni a képzeletet, lehetővé tenni az érzelmi azonosulást a szereplőkkel. A sitcom (különösen az akciós komédia mint östípus) fő célja a szórakoztatás, a néző kikapcsolódása, a nevetés kiváltása, a humoros, komikus hatás. Ennek megfelelően inkább az intellektusra, mint az érzelmekre igyekszik hatni⁸; főként az amerikai középosztály mélyen gyökerező társadalmi normáit és általános emberi normákat tűz céltáblájára (például a házaselet, a gyereknevelés, a társadalmi szokások különböző kérdései): ezek érvényesülnek a miliőben, a helyzetekben, és ezeket sértik meg az emberi módon csetlő-botló szereplők alkalmazkodásképtelen, mechanikus reakcióiknak vagy tévedéseiknek, félreértéseiknek, gondolkodáshiányuknak vagy nyakatekert gondolkodásmódjuknak köszönhetően. Az ebből származó problémák, konfliktusok azonban ártalmatlanok, semmilyen komoly következménnyel nem járnak: a szereplők sem fizikailag, sem lelkileg nem szenvednek maradandó sérülést. A sitcom tehát eredendően humoros, nevetető műfaj, amely nem várja el, hogy komolyan vegyék, s ő maga sem veszi magát egészen komolyan; homlokegyenest ellenkezik tehát az izgalmat keltő, komoly konfliktusaival és érzelmeivel, drámaiságával tüntető szappanoperával.

A szituációs komédia kialakulása, történetének állomásai

Az amerikai szituációs komédia már a kezdet kezdetén, sőt, rádiós előzményeiben is kereskedelmi műsor volt (hasonlóan a szappanoperához), szerkezete ma is a közbeiktatott reklámok befogadásához igazodik. Mai struktúrája természetesen több évtizedes története során, fokozatosan alakult ki, de napjainkban is folyamatosan formálódik, követve a tömegkulturális sztenderdek változásait⁹. Fejlődése során különféle típusai és azoknak altípusai alakultak ki, új témák és szereplőfajták iktatódtak be, illetve maradtak ki a sitcom-repertoárból. Fejlődésének első komoly mérföldkövét –

⁶ *Tvthesis*

⁷ A szappanoperák egy-egy epizódjának időtartama 45–60 perc között van, míg a sitcom-epizódok csupán 20–25 percig tartanak.

⁸ A komédia hat kritériumának érvényesülését a situation comedy-ben ld. "The Theory Of Comedy" in.: Taflinger i.m.

⁹ Király Jenő i.m. 189. p.

Richard Taflinger tanulmánya szerint¹⁰ – az ötvenes évek elején felbukkanó *I love Lucy* jelentette.¹¹ Itt alkalmazták először a sitcom történetében a felvételt három kamerával; ennek eredménye az első montírozott sitcom-epizód, amelynek kópiáit először küldték szét különböző tévéállomásoknak. Ez volt az első ilyen típusú, élő közönség előtt felvett sorozat; a tévénézőnek ez – a színházi közeghez hasonlóan – az együtt nevetés illúzióját nyújtotta, mintegy kedvet csinálva a nevetéshez, s egyszerűsmind jelezte, „mikor kell nevetni”. Mai utóda az igen gyakran használt nevetőgép, amely valóban tisztán illuzórikus (a mai közönség kacagása már vérszegényen hat a nevetőgéphez képest). A nevetés hangeffektje alatt a színészek a színpadhoz hasonlóan abbahagyják a játékot, így a néző saját nevetése miatt semmit sem mulaszt el a történetből – ha pedig mégsem nevetne, a nevetőgép áthidalja a pillanatnyi szünetet, elkerülve a kínos csendet. Az *I love Lucy* szereplői újításai elsősorban a figurák elevenebbé tételéhez járultak hozzá. A korábbi, elsősorban ügyetlenkedéssel kiváltott komikus hatás helyét meglehetősen köznapi, hihető alakok, szituációk, problémák foglalták el, amelyeket a néző könnyen találhatott ismerősnek és azonosulhatott velük; emellett pedig megmaradt a gondolkodást nem igénylő tiszta szórakozás csalogató hatása.

Ekkoriban a sitcom egyetlen fajtája az akciós komédia (*action-based comedy* vagy *actcom*) volt, amely a sitcom őstípusának tekinthető, s legegyszerűbben felépíthető és kivitelezhető formaként máig is a legtöbb sorozat mintáját adja. Ebben a szereplők különlegesen túlzottak, sarkítottak, nem vagy csak merev sémákban gondolkodnak, és képtelenek alkalmazkodni a változó körülményekhez – komikumuk is részben ebből származik, részben pedig a félreértéseken, véletlen eseményeken alapuló problémákból valamint a kelekótya, elsősorban fizikai akciókon alapuló megoldási tervekből. 1954-ben azonban felbukkant egy olyan komédia, amely középpontjába a családot, annak összetartó erejét, közösségi létét helyezte, a családi, elsősorban a gyerekek felnövekedésével kapcsolatos problémákat, és ezzel összefüggésben a fizikai akciók helyett a szereplői vonásokat. A *Father Knows Best* vált a családi komédiasorozatok meghatározójává. A családi komédia (*domestic comedy* vagy *domcom*) szétágazóbb és rugalmasabb az akciós komédiánál, s némileg több érzelme van a komolyság iránt is. A szereplők itt valamivel emberibbek, kevésbé tipikusak és túlzottak; összetettebbek, megformálásuk lehetővé teszi komplexebb érzelmi és motívációs konfliktusokat – ezt az is elősegíti, hogy a családi komédia az akciós komédiánál nagyobb szereplőkészletet mozgat. A hangsúly a szereplők emberi lényekként való növekedésén és fejlődésén van: hogyan szereznek fontos tapasztalatokat a világról, a családi és emberi kapcsolatokról, hogyan tanulnak meg eligazodni ezek között. A szereplők között mindig vannak gyerekek; egyfelől, mivel az ideális családmódnak, amit ez a sitcom-típus mutat, elengedhetetlen kellékei, másfelől, mivel az ő felnövekedésük szolgáltatja a legjobb anyagot a családi komédia témájához. Az apró események a család mindennapjaiban a gyermekek szempontjából kivétel nélkül fontosak, meghatározóak, elősegítik fejlődésüket, így mindenképpen figyelmet érdemelnek, alkalmassá válnak arra, hogy felkeltsék és fenntartsák a néző érdeklődését. A problémák ilyen módon valamivel komolyabbak, mint az akciós komédia esetében, jobban kapcsolódnak az emberi természethez, bár mindig szigorúan a családi körre korlátozódnak; megoldásuk többnyire nem fizikai természetű, mint az akciós komé-

¹⁰ A történeti áttekintés adatai – a Magyarországon is elérhető sorozatokon kívül – Taflinger írásán alapulnak.

¹¹ Ezt a sorozatot 1951-től 1956-ig vetítették. A további pontos adatokat ld. u.o.

diában, hanem mentális és/vagy érzelmi jellegű. Az 1960-ban műsorra tűzött *Andy Griffith show* új színnel gazdagította a családi komédia palettáját: az egyszülős családi komédiával, amelyben egyedülálló (elvált vagy özvegy) szülő neveli igen fiatal gyermekeit, és így a problémákhoz a másik nemű szülő hiányából eredő gondok is hozzáadódhatnak (például az özvegyember küzdelmei kamaszodó lányával).

A hatvanas évek első felében a szituációs komédia kilépett az otthon közegeből, amivel párhuzamosan megnyílt az út a különféle satírák, paródiák és trükkök előtt. A paródiák általában más filmformákat tűztek céltáblájukra (például horrorfilmet vagy kémfilmet: innen származik a *The Addams Family*, a hatvanas évek közepén pedig több sitcom készült a James Bond-filmek alapján). Szintén ebben az időszakban hagyja el a sitcom a középréteget mint miliót: a *Beverly Hillbillies* már alsóbb osztálybeli családot mutat.

A hatvanas évek végétől a szituációs komédia újra visszafordul a családhoz, de egyre nagyobb mértékben jelenít meg pseudo-családokat és csonka családokat; valószínűleg a társadalmi szerepek fokozatos átalakulásának következtében. 1970-ben pedig feltűnik *Mary Tyler Moore*, az első egyedülálló, emancipált nő a szituációs komédia történetében. A szituációs komédia, követve a társadalmi normák átalakulását, megújította szereplőkészletét. Egy évvel később megjelenik az a komédiasorozat (*All In The Family*), amely már nyíltan provokálja a kulturális és társadalmi tabukat, úgy mint szex, biológiai funkciók, halál, rasszizmus, szexizmus, bigottéria stb. Ez a sorozat nyit utat az olykor egyáltalán nem humoros társadalmi témákat taglaló sitcomoknak, élükön a *M.A.S.H*-sel (1972.) A *M.A.S.H* alkotja meg a szituációs komédia harmadik típusát, a drámai komédiát (*dramedy*). Ez máig a legritkább forma (a magyar adókon jelenleg vetített sorozatok közül egy sem tartozik ebbe a kategóriába). Szereplői komplexebbek, erősebben egyénítettek, mint a másik két sitcom-fajtánál. Története sokrétűbb, változatosabb, gondolati tartalomra épül: gyakran dolgoz fel súlyosabb érzelmi konfliktusokat, kényesebb emberi kapcsolatokat, komolyabb társadalmi problémákat (háború, drogfüggőség, betegségek) – természetesen mindezt humoros formában. A *M.A.S.H* egy katonai kórház tragikomikus mindennapjait mutatja be a koreai frontzónában, karikatúrák helyett immár karakterekkel, és olyan népszerűséggel, hogy záró epizódja egész estés tévéfilmmé terebélyesedett (elsőként szolgáltatva példát a sorozatból készített egész estés tévéfilmre).

A hetvenes évek végén és a nyolcvanas évek elején úgy tűnt, a szituációs komédia sikerének örökre vége. Sok új komédia készült ugyan, de a legtöbb már néhány hét után lekerült a műsorról. 1983–84-ben a 19 új komédiából 17 vetítését még az időszak vége előtt beszüntették. A csökkenő tendenciát egy egyszerű, csendes családi komédia törte meg az NBC-nél: a *Bill Cosby Show*. A sorozat ismét középosztálybeli családot mutat, mégpedig egy fekete értelmiségi familiát, öt gyerekkel – az abszolút ideális családmodellt, a család apoteózisát. Csendessége, idealizmusa, gyengéd humora, és nem utolsósorban az ábrázolt, tökéletesen funkcionális családi közösség az új, sikeres családi komédia alapszabályait adták. Olyannyira, hogy az 1987-ben induló FoxTV csak úgy vélt érvényesülést találni, ha ezekkel a kialakult, megállapodott normákkal szembeszegülve egy abszolút diszfunkcionális családot állít a néző elé. Ez történik az *Egy rém rendes családban* (*Married...With Children*), ahol visszajára fordul a tipikus kétgyermekes amerikai családmodell. A sorozat az emberi természet sötét oldalának kellemetlenségeit gyűjtötte össze sűrítetten egyetlen családba: a szülők inkompetensek szülőként és házasfélként egyaránt, a gyerekek nem respektálják őket, a családtagok nem szeretik egymást és nem fognak össze, a problémák pedig

megoldatlanok maradnak, csupán egy csattanós befejezéssel zárulnak le. Ezt követte két évvel később a némiképp hasonlatos, bár rajzfilmformában megjelenő *A Simpson család* (*The Simpsons*).

A kilencvenes évek az akciós komédia reneszánszát hozták el, felújított milióvel és szereplőkészlettel. A család, a minden sitcom-típusban hagyományos közeg lassanként átadja helyét a fiatalok baráti vagy munkahelyi közösségének. Ez a közeg, úgy tűnik, általánosan jellemzi napjaink társadalmi beállítódásait, hiszen nem a szituációs komédia az egyetlen műfaj, amelyben ilyen közösség bukkan fel.¹² A fiatalok, a tanulás ideje egyre inkább kitolódik, a fiatalok egyre később alapítanak családot, és egyre később vagy egyáltalán nem élnek hagyományos polgári életet. Ehelyett randevúk, bulik, különböző munkák, hosszabb-rövidebb kapcsolatok és ezek problémái töltik ki életüket. A *Jóbarátok* (*Friends*) és a *Szeleburdi Susan* (*Suddenly Susan*) – mindkettő a kilencvenes évek terméke – szereplői huszonéves fiatalok, akik mindannyian külön élnek a szüleiktől, de még nem alapítottak családot (vagy családi kapcsolataik felbomlásával visszatérnek a baráti közösségbe); a legszorosabb, állandó kötelék a barátaikhoz, munkatársaikhoz fűzi őket. Problémáik következképpen individuálisak, és nagyon egyszerűek. Jellemző erre a közegre, hogy segítségért még véletlenül sem fordulnak családjukhoz – sőt, olykor a hirtelen megjelenő családtagok, szülők, testvérek stb. okozzák a problémát – hanem kizárólag a baráti közösségben élnek, megoldást is csak ez a társaság hozhat. A szituációs komédia a maga görbe tükrében meglehetősen pontosan ábrázolja azt a társadalmat, ahol a családi kapcsolatok egyre kevésbé funkcionálnak, fokozatosan elveszítik jelentőségüket.

Már a nyolcvanas évek végének diszfunkcionális családjai is errefelé mutatnak – a funkcióját fokozatosan elvesztő család komoly társadalmi problémája humorban feloldva jelentkezik a szituációs komédiában. Hiszen ez a műfaj a népszórakoztató komikus hagyomány része, a commedia dell'arte, a bohózat, a slapstick comedy, a kabaré és a burleszk társaságának egyenes ági televíziós leszármazottja.

A komikus hagyomány öröksége

Korunk bevett normái szerint legfőbb, legelterjedtebb és legkönnyebben elérhető népszórakoztató médiumunk a televízió. A komikus hagyomány értelemszerűen ezen a területen lelte meg a folytatást jelentő műfajokat, többek között a szituációs komédiát is. A szituációs komédiában így tetten érhetők ugyan a hagyományos vonások, a televíziós közeg azonban némiképp átformálta ezeket.

1. *Epizodikus szerkesztésmód.* A szituációs komédiának ez, a szappanoperától oly alapvetően eltérő vonása közvetlenül eredeztethető a burleszk, ezen keresztül pedig a kabaréjelenetek, a revük, a slapstick és a commedia dell'arte szerkezetéből. A sitcom (különösen alapformája, az akciós komédia) egy-egy közösség életének epizódjait mutatja meg kerek, lezárt, rövidke fejezetekben. Ezek több apró, lazán összefűzött jelenetből állnak, humoruk helyzetkomikum, gaghumor, egyes, nem szükség-szerűen összefüggő helyzetek csattanóiból ered. Hasonlóan működik eredeti formájában a burleszkfilm is, amely a burleszkhős életének fejezeteit mutatja be.¹³ A

¹² A Melrose Place és a Beverly Hills 90210 utóbbi epizódjai szintén ilyen közösséget mutatnak.

¹³ A burleszkfilm eredeti formájában valamivel rövidebb egy sitcom-epizódnál, mintegy 10–20 percet tölt ki. A hosszú, egész estés burleszkek gyakran több kész film összeollózásából keletkeztek. Ezek a burleszkeknek bár van összefüggő történetük, az csak ürügy a tréfás, fantasztikus helyzetek sorozatának laza, szvitszerű összefűzésére (ezért lehetséges a kész burleszkekből egy hosszabb időtartamú komplexumot összeállítani). ld. Hevesy 88–89. p.

burleszk apró, lazán összefűzött gag-jei viszont a slapstickből, ezen keresztül pedig a kuplék közé ékelt kabarétréfákból, rövid bohózatjelenetekből eredeztethetők, amelyek nagy időbeli ugrás után a commedia dell'arte rögtönzött jeleneteihez, az angol reneszánsz színház helykitöltőjeihez és a latin atellanához¹⁴ vezetnek vissza.¹⁵ Mind-egyik népszórakoztató műfaj, harsány, rövid, köznapi jelenetek összefűzésével, amelyekben nagy szerepe van a kifigurázásnak, a karikírozásnak, és nem utolsósorban az aktualitásnak. A szituációs komédia – kereskedelmi és szórakoztató jellegéből fakadóan – kerüli a direkt politizálást, sőt színtereinek megválasztásával bizonyos depolitizáló tendencia érvényesül benne, az aktualitáshoz azonban szinte minden esetben tartja magát; szereplőinek életszeletkéi akár a néző életéből is származhatnak. A hétköznapi epizódok laza füzére végső soron a folklorisztikus, populáris humor, a rövid, csattanós, harsány tréfák, az anekdota, a vicc öröksége.

2. *Szereplőkészlet, szereplői sztenderdek.* A Király Jenő által a populáris mitológia elemeiként leírt sztenderd-kategóriák¹⁶ egyike a szereplőkészlet is. A szituációs komédia jól körülhatárolható, sztereotipizált figurái a commedia dell'arte, majd a bohózat szereplőgárdájához hasonlóan kiegészítik és támogatják egymást a történet megjelenítésében. A szereplők azonban egyenként nem feleltethetők meg egyik régi népszórakoztató műfaj típusainak sem. Az egykori archetípusok finomodtak, differenciálódtak, átcsoportosultak, idomultak a huszadik századi amerikai középosztály jellegzetes típusaihoz. A sitcom-figurák azonban még mindig bőségesen rendelkeznek az atellana, a commedia dell'arte vagy a burleszk végsőkéig lecsupaszított alakjainak sematikus vonásaival. Együtt pedig állandó, sztenderd szereplőkészletet hoznak létre, amely pontosan azt a funkciót tölti be, mint a korábbi műfajok szereprepertoárja: felvonultatja és egymás mellé állítja a korszak jellegzetes sztereotípiáit, kifigurázva ezzel a különféle korokban másként megjelenő, de valójában időtlen, eredendő emberi gyarlóságokat. Ilyen az *Egy rém rendes család* diszfunkcionális családközössége is: a klasszikus négytagú család (apa, anya, idősebb lányuk és fiatalabb fiuk) szinte kiállítás rendez az összes, egy huszadik század végi amerikai családban fellelhető emberi hibából és ügyetlenségéből.¹⁷ A legtöbb szituációs komédiában ez a jelenség nem ennyire sarkított, lévén a sitcom-figurák általában többé-kevésbé rokonszenvesek, habókosságuk és ballépéseik ellenére. A népi komédiázás torz, abszolút egyoldalú alakjai inkább az úgynevezett „futóvendégek” (nem állandó, a sorozatban alkalmyszerűen felbukkanó szereplők)¹⁸ között tűnnek fel, akik gyakran hordozzák ezzel összefüggésben a csak alkalmilag felbukkanó, komoly konfliktust nem okozó intrikus funkcióját is. Az intrikus sosem győzhet, az epizód végére minden esetben lelepleződik és pórul jár. Ugyanez történik – a jó és a rossz alapvető harcának keretében – a populáris vígjátékok régebbi fajtáiban is, csak éppen míg az atellana és a commedia dell'arte külön, állandó szereplőt tart fenn erre a szerepkörre, a szituációs komédiában az intrikus nem szerves része a jeleneteknek, nincs folyamatosan jelen a történetben. A legtöbb problémát amúgy sem a rossz szándék, hanem a

¹⁴ Dél-Itáliából (Nápoly ill. Atella környékéről) származó ókori népi bohózatforma, a latin komédia egyik őstípusa. Az i.e. I. században már irodalmi formája van; a források az i.sz. VI. századig említik. Köznapi helyzeteket, tipikus emberi gyarlóságokat vonultat fel vaskos előadásmódban; típusfigurái a commedia dell'arte típusainak ősei.

¹⁵ Hont, 159–170. p.

¹⁶ Király, i.m. 191. p.; 195–197. p.

¹⁷ Az apa, Al Bundy például egyesíti magában Bucco faragatlanságát, falánkságát, ostoba szószátyárságát és élősködő hajlamait a Zanni-típusok ügyeskedésével és a Pulcinellák mogorvaságával.

¹⁸ Taflinger i.m.

jóakarató ügyetlenség, a félreértések, a véletlenek okozzák, így csak nagyon ritkán van szükség létrehozásukhoz intrikusfigurára – a sztenderd szereplőkészlet nélküle is teljes.

3. *Színpadiasság, környezet, játékmódor.* A szituációs komédia színpadi eredetének nyomait már maga a színhely, a jelenetek beállításai, valamint a színészi játék jellegzetességei is mutatják. A sitcom felvételei néhány alapvető kameraállást és képkivágás-nagyságot variálnak az epizódok során¹⁹: a képkivágások közül a kistávollal, a félközellel illetve közellel, valamint igen ritkán nagyközellel dolgozik (detail-lel vagy insert-tel, azaz a tipikusan a filmre jellemző, apró részleteket mutató képkivágással szinte soha). Alkalmazzák néha – többnyire a főcím vagy az epizódzárlat képsoránál, illetve az egyes jelenetek közti váltásoknál – a totált is; tehát ez is a sitcom képi sztenderdjei közé tartozik. A nagytávól és a távol a film jellegénél fogva teljesen kimarad a sitcom-apparátusból. A sitcom helyszíne ugyanis szinte mindig sztenderd, zárt tér: leggyakrabban a lakásbelső egy-egy részlete, például nappali vagy konyha. Ebben a térben általában több szereplő van együtt, bizalmas vagy társasági távolságban, ritkán a harmadik zónában²⁰; pergő beszélgetéseket folytatnak élénk gesztusokkal, mozgással, arcjátékkal, heves kinezikus reakciókkal, amelyek mind a komikus hatás részei, s elegendő ehhez a néhány optimális képkivágást használni. A ház konyhájában például nagyobb a mozgás, a családtagok ki-be járkálnak, esznek, tevékenykednek és eközben beszélgetnek: itt tehát, mivel a mozgásuknak is jelen kell lennie, a legtöbb esetben kistávollal látszanak, ritkábban félközellel; a nappali ezzel szemben sokkal inkább az üldögélés, a tévézés, a nyugodt beszélgetések helye: itt a középpontban a televízió előtti kanapé áll, amelyen ülnek az éppen jelen levő szereplők (általában csak ketten-hárman). Így szükségtelen a kistávól használata; itt a félközel illetve a közeli uralkodik. A totál csupán akkor kerül elő, amikor vagy az egész közösségnek/csoportnak jelen kell lennie a képen: ilyenek a főcímek képsorai.

Mint az eddigiekből világossá vált, a képkivágás, a beállítás egyaránt függ a helyszíntől, azaz a környezettől. A legtöbb jelenet helyszíne a családi lakás nappalija vagy konyhája, illetve az otthon helyettesítő munkahelyi, nyilvános közeg egy-egy kitüntetett helyisége, míg más helyiségekbe pl. fürdőszobába csak nagyon ritkán tekinthetnek be a nézők. A konyha igen tágas, egyszersmind előtérként és étkezőként is funkcionál, tehát mindig tele van emberekkel, s mindig található benne egy nagy asztal székekkel, amelyet körülülhet az egész család. Többnyire egy térben helyezkedik el a nappalival, vagy csak egy vékony ajtó választja el tőle. Innen nyílik a ház hátsó bejárata, tehát könnyedén, két ajtón járhatnak ki-be a szereplők. A kamera mindig egy oldalról pásztáz a konyhában (egyébként általában a többi helyszínen is). A nappali központi helye a nagy beszélgetéseknek, a vendégfogadásnak, a formális társadalmi életnek, szintén két ajtóval (a bejárattal és a konyhába nyílóval), és lépcsőfeljáróval az emeleti helyiségekbe. A kamera többnyire a mindenkori televízió helyén áll, előtte kis kártyázóasztal, és az elmaradhatatlan ülőgarnitúra: a jókora, a kamerával szembeállított kanapé, és a hozzá tartozó két karosszék vagy fotel. A kamerának egyik ülőalkalmatosság sem fordít soha hátat. A kamera sohasem pásztáz a

¹⁹ Bíró 53. p. Bíró Yvette könyve nyolc képkivágást különböztet meg; mivel ezeket az emberi figurához viszonyított mérték szerint különbözteti meg (s a sitcom képeit az emberalakok uralják), célszerű átvenni meghatározásait. Bíró Yvette ezen szempont szerint *nagytávolt*, *távolt*, *kistávolt*, *félközelt*, *közelt*, *nagyközelt* (ezen belül *detailt* vagy *insertet*) és az ezektől némileg eltérő *totált* különbözteti meg.

²⁰ Hall.

lépcsőfeljáró felé: a kanapé mindig szemben van vele. A beállítások, a látószögek egyértelműen színpadszerűek.²¹ A sitcomokban minden helyiségnek csupán három fala van. A negyedik falat sohasem lehet látni, a helyén a kamera áll. A helyiségek illetéknéppen, hogy a negyedik fal-elv megsértése nélkül szabadon mozoghassanak bennük a szereplők, lineárisan egymást folytatva helyezkednek el (pl. konyha-nappali vagy nappali-konyha). Ez az elrendezés egylényegű a színházi díszletezéssel, ahol a negyedik fal helyén a nézőtér van. Itt sincs szó másról: a nézők a kamera mögött a nézőtéren ülnek (az *I love Lucy*t még valós nézőtérről igazi, együttlévő közönség is nézte); s mivel a kamera a televízió helyén van, a nézők mintegy saját televíziókészülékükön a nappaliban álló tévéből nézve látják az eseményeket: a két televízió összekapcsolódik, az egyik pótolja a másikat; már nem egyértelmű, hogy a televíziózás aktusában ki van „benne a tévében”, és ki van kívül. Az *Egy rém rendes család* nem egyszer ki is használta ezt az eljárást: szereplői, mint egyszerű polgárok, természetesen a FoxTV-t nézik, azt a tévéadót, amelyen a sorozat műsorra került: illetén értelemben egyszerre vannak „kívül” és „belül”. A térelrendezés és a környezet színpadiassága tehát, ha nem is egyedül a színházi műfajokból eredeztethető hagyomány²², mindenképpen a műfaj egyik jellegzetes, meghatározó jegyvé lett, olyannyira, hogy az ehhez tartozó néző-szereplő-viszony már egyértelmű paródia számára is hozzáférhetővé vált. A szituációs komédia helyszíne sematikus és élettelen, mint a színpadi díszlet: csupán háttér a szereplők tevékenységéhez.

A színészi játék, a sitcom harsány játékmódora, a szereplők felfokozott nemverbális megnyilvánulásainak leszámoltatása azonban bonyolultabb kérdés. A kifejező mozgások komikus hatása a commedia dell'artében jutott először fontos és átgondolt szerephez. A közönségnek a színpadtól való távolsága megőrizte ezeket a széles gesztusokat, és a későbbi komikus formákban kifejlesztette a hozzá illő extrém színpadi mimikát is (a commedia dell'arte játszóit még maszkot használtak). Ez a fajta színpadi mozgás a kabarék és bohózatok világáig sémákba rendeződött, a verbális csattanókhöz hasonlóan kiérlelt nemverbális repertoárrá állt össze, pontosan leképezve a vaskos színpadi komikum tipikus mozgási akcióit. A burleszk a maga képére formálta át ezt a játékmódot, kiegészítve és új jelentőséggel ruházva fel. A burleszk némafilmes műfaj; hősei nem beszélnek, legfeljebb képközi feliratokon keresztül, akkor is keveset, mert ezek túlzott alkalmazása széttördeli a filmet. Helyettük inkább gesztusaik, mozdulataik, arcjátékuk beszél, azaz az extrém nonverbalitás itt a verbalitás eszközeit hivatott pótolni. Jellegzetesen filmszerű módon teszi ezt, azaz látószögekkel játszva, apró rezdüléseket felnagyítva és a központba állítva (például Chaplin mozgékony bajuszát). Emellett a burleszkképfilm ritmusát nem a zene vagy az élőbeszéd tempója szabja meg, hanem a mozgásé és a vágásé – ezáltal más filmműfajban nem tapasztalható dinamikus koreográfiát nyer, amelyhez a verbalitás szinte teljesen feleslegesnek tűnik.

A sitcom ezzel szemben televíziós, hangos filmtípus. A szereplők nem verbális akciói azonban harsányságukkal, egyértelműségükkel, eltúlzottságukkal, a beszéd mellett redundáns jelenlétükkel képesek „egyedül is vinni a show-t”, azaz verbális kiegészítés nélkül kellő erővel érzékeltetni a helyzet komikus voltát. Igazi hatásuk a verbális adatok hozzáadása nélkül mutatkozik meg, azokkal együtt feleslegesen erőteljesnek, túljátszottak, a legnegatívabb értelemben színpadiasnak tűnnek. Ezt húzza alá az élő közönség illúzióját keltő nevetőgépjel alkalmazása; a csattanónál megállítja

²¹ *Tvthesis: The Sitcom Apparatus* u.o.

²² A belső színtereknek, azok panelszerűségének nyilvánvalóan anyagi, gazdaságossági okai vannak.

az eseményeket, a sitcom-hős (mintha valós színpadon állna) a nevetés elhangzása alatt „kitartja” a csattanó pillanatában felvett testhelyzetet és arckifejezését, hogy a virtuális közönségnek, azaz a tévénézőnek legyen ideje nevetni. A burleszk gyorsan pergő gag-jei, mozgásbeli és montázs-ritmusa mellett erre a színházi közönségreakciót provokáló effektusra semmiképpen sem kerülhet sor, hiszen szó szerint nincs rá idő: a „kitartás”, a nevetés megtöri a ritmust, ezzel a film elvesztené speciálisan pergő jellegét, hatását is.

A színpadi és vásári komikus jelenetek tehát valószínűleg előképként szolgáltak a film számára a hőskorban – hiszen a legkorábbi időkben a film is a mutatványos sátorokba szorult, a népszerű mulattatók társaságába. Ezek típusait, helyzetkomikumát, clown-humorát, játékmódorát, nem verbális akcióinak jellegzetes harsányságát és kiemelkedő szerepét átalakítva fogadta be a burleszk, majd szinte változatlanul a rádióból és a színpadi hagyományokból kisarjadt televíziós szituációs komédia²³, amely – nyilvánvalóan technikai és anyagi okokból²⁴, később pedig talán azért is, mert hatásosnak bizonyultak, majd szinte a műfaj meghatározóivá váltak – megtartotta ezeket, a nézőre tett színpadias benyomást a szintén költségkímélő térszervezéssel is felerősítve. Így a sitcom a hiányosságából ha nem is erényt, de a komikus hagyománnyal jól összezsengő műfaji szabályszerűséget kovácsolt.

A magyar szituációs komédia

A szituációs komédia jellegzetesen amerikai műfaj ugyan, de természetesen nem csupán az Egyesült Államokban fordul elő. Történt kísérlet más kulturális közegbe való átültetésére is. Erre példa a *Família Kft.*, a kilencvenes évek rendszerváltás utáni, a Nyugattal lépést tartani kívánó Magyarországnak terméke. A „magyar módra” készült szituációs komédia alapvető eljárásaiban pontosan követi az amerikai mintát. Ugyanúgy megvannak benne a műfaji ismertetőjegyek: a tiszta nevetetés igénye, a helyszín színpadiasan díszletszerű, viszonylag kevésbé funkcionális berendezése, a harsány, nonverbalitást előtérbe helyező játékmódor, a maradandó sérülést nem okozó problémák, a rokonszenves szereplők, az epizódok végére általában megoldódó konfliktusok, és nem utolsósorban a jellegzetes közösség: a nagy létszámú, minden bajon felülemelkedő ideális család jelenléte. A hagyományos sitcom-elemekre azonban az európai, sőt magyar kulturális-társadalmi közeg óhatatlanul rányomja a bélyegét, mégpedig hagyományaival éppúgy, mint aktuális (rendszerváltás utáni) normaváltásaival.

A szereplőkészlet sztereotípiái, a szereplői sztereotípiák elsősorban a magyar családmódelhez (családmódellekhez) igazodnak, még hozzá a kilencvenes évek első felének magyarországi viszonylatai között. A sorozatban két család és azok szűkebb rokoni, baráti köre szerepel. Az egyik modernizált, alapvetően demokratikus, de autokratikus nyomokat őrző szerkezetet követ: a Szép család a klasszikus családi komédia nyomán nagycsalád, de az amerikai sitcomban meglehetősen szokatlan mó-

²³ A szituációs komédia, és általában a televíziós komédiashow-k első szereplő-és szerzőgárdája stand-up komikusokból, színpadi komikusokból került ki, akik legelőször a színpadon, élő közönség előtt csiszolt poénjaikat vitték filmre – ezekből kristályosodtak ki a sitcom nemverbális eszköztárának alap-elemei. Ld. Taflinger i.m.

²⁴ A sorozatok forgatókönyvírási szokásai és forgatási körülményei között nemcsak szükség, hanem lehetőség sincs a diszkrét és kiérlelt alakításra.

don három generáció együttélésével²⁵. A gyerekek, noha négyen vannak, csak kétféle korosztályt képviselnek: a tinédzser és a fiatal felnőtt problémáival küzdenek. Ez szöges ellentétben áll egyfelől a lehetőleg minél többféle korú gyereket felvonultató amerikai családi komédia-normával, másfelől pedig a kilencvenes évek Amerikájának *Jóbarátok*-és *Szeleburdi Susan*-féle tendenciájával, azaz a szüleiktől külön élő huszonévesek felvonultatásával. Itt a huszonéves gyerekek magától értetődő módon megmaradnak családjuk körében, sőt még a házasságkötéskor sem költöznek el. Szüleik többnyire aggódnak gyermekeik aktuális gondjai miatt, és természetesen az egész család összefog a problémák megoldására. A család hangadója és irányítója az anya, az apa illetően szerepe csupán formális. Foglalkozásuk mellett a család összes tagja dolgozik a közös családi vállalkozásban (a kilencvenes évek magyar valóságának jellegzetes eleme). Szomszédaik hasonlóan tipikus, de jóval konzervatívabb modellt képviselnek: vaskézrel uralkodó, családfenntartó apa, háztartásbeli anya, elnyomott és gátlásos fiúgyermek. A Szép család ezzel a merev és konzervatív modellel szemben felszabadult, vidám és kissé zavaros közösség képét mutatja.²⁶ A szereplők – és problémáik – a magyar nézőhöz természetesen közelebb állnak, mint amerikai társaik, ráadásul sokoldalúbb, részletesebben kidolgozott figurákról van itt szó (főképpen a Szép család tagjai, a sorozat központi szereplői ilyenek). A néző lényegesen többet, tud róluk, mint az amerikai sitcomok alakjairól, tudása a figurákról és az őket megjelenítő színészekről direkter, közvetlenebb, így jóval könnyebb őket ismerősnek látni és azonosulni velük.

A színhely hasonlóan díszletszerű, mint az amerikai sitcomokban, egy fontos különbséggel, nevezetesen, hogy a konyhát itt rendszeresen használják, a családtagok főznek, és a készült ételeket el is fogyasztják. Ennek kétféle funkciója van: egyrészt a „magyaros vendéglátás”, a magyar evéscentrikusság megjelenítése, másfelől pedig megfelelő háttér biztosítása a sorozatban elhelyezett, meglehetősen direkt étel-és italreklámoknak. A komédiában másféle reklámok is felbukkantak, sőt amikor a sorozat szereplői már kellőképpen ismertté váltak, a filmen kívüli reklámblokkokban is megjelentek, sorozatbeli szerepükben reklámozva az adott terméket.²⁷ Ezzel kezdődött a sorozat népszerűségének tetőpontján kiteljesedő tendencia, amely az ismert szereplőgárdát sorozatbeli szerepeikben léptette fel más műfajokban. A reklámok után a szereplők énekszámait követték egy-egy epizódban, majd zenés szilveszteri műsorok (már a sorozaton kívül), végül pedig a színpadra vitt musicalváltozat.

A *Familia Kft*, több éves, egyre növekvő ismertség és népszerűség után, csendesen kikerült a nézőközönség látóköréből, majd az 1999. év folyamán észrevétlenül eltűnt szem elől. Az utóbbi egy-két évben már érezhető volt népszerűségének csökkenése. A kereskedelmi televíziós csatornák amerikai sorozatok sokaságát hozták a

²⁵ A legtöbb amerikai sitcomban csupán két generáció: a szülők és a gyerekek vannak jelen állandóan. A nagyszülők, ha egyáltalán szerepelnek, általában csak „futóvendégek”, és látogatóba jönnek távoli lakhelyükről (pl. *Step by Step – Egyről a kettőre*). Hasonló a helyzet, ha a komédia főszereplői idős emberek (pl. *Öreglányok*): ebben az esetben a „nagyszülő” és a „szülő” a két jelen lévő generáció, a felnőtt és másutt élő gyermekek pedig a látogatók.

²⁶ A családnévek beszélő nevekként meglehetősen egyértelmű konnotációkat hordoznak. Szépék a haladó, demokratikus, ideális családot képviselik, míg Kövérék a konzervatív, tekintélyelvű, merevebb modellt – amely a néhány évtizeddel korábbi magyar családokra volt jellemző. Mivel azonban Kövérék is rokonszenvesen esendő figurák, az évek során családjuk – a közönség által valószínűleg egyre negatívabban megítélt – struktúrája fokozatosan kiüresedik, formalizálódik, az új epizódok szétfeszítik a sorozat kezdetén definiált szereplői kereteket.

²⁷ Például Pickwick teát, Horváth Rozi-féle fűszereket, vagy Douwe Egberts kávékat. A sitcom-színészek reklámokban való szerepeltetése nem újkeletű dolog: Bill Cosby a *Cosby Show* népszerűsége idején meglehetősen sikerrel reklámozott gyermekeknek szóló termékeket. Ld. McCrohan, 5–15. p.

nézők elé, amelyek jóval rutinosabb és gyakorlottabb módon alkalmazták a szituációs komédiák kelléktárát. A *Familia Kft.* epizódjaiban megjelenő direkt reklámok egyre zavaróbbak lettek, ahogy a sorozat újdonsága és egyedülállósága fokozatosan megszűnt. A nézettség fenntartására a sorozat készítői ismert magyar komikusokat alkalmaztak (a sorozat kezdetétől jelen lévő Esztergályos Cecília mellett egy ideig Bajor Imre, majd Lorán Lenke is szerepelt a *Familia Kft.*-ben), akikhez azonban a közönség bohózatokban, kabarékban, villámtréfák és úgynevezett „pesti viccek” megjelenítőiként már túlságosan hozzászokott ahhoz, hogy szituációs komédia szereplőiként is el tudja fogadni őket. Jelenlétük a sorozatban aláhúzta a szituációs komédia idegenségét a magyar komikus kultúrában²⁸, a kissé gyakorlatlan kivitelezést, a nevetőgép olykor nem tökéletes alkalmazását, a lassanként megkopó ötleteket, a reklámok meglehetősen agresszív jelenlétét a sorozatban.

A sugárzási idő változása pontosan tükrözi a sorozat népszerűségének fázisait. Eleinte az MTV2-n, hétvégén került adásba, a szombat illetve a vasárnap esti fő műsoridőben. A kereskedelmi adók térhódításakor elvesztette a komédiasorozat monopóliumát. Átkerült egy másik csatornára, egy kisebb nézettségű sugárzási sávba, majd egy hétköznapi, fő műsoridőn kívüli időpontban fejezte be pályafutását. Megszűnését közel sem kísérte akkora publicitás, mint néhány hónappal később a *Szomszédokét*; az egyetlen magyar szituációs komédia, több éves sugárzás után, búcsúztatás és visszhang nélkül „eltűnt” a képernyőről.

A *Familia Kft.* készítése és sugárzása reményteljes kísérlet volt egy igen elterjedt, de Magyarországon korábban ismeretlen komikus műfaj integrálására a magyar televíziós kultúrába. Az eredmények szerint volna igény hasonló műfajokra magyar közegben is, de a magyar szituációs komédia, bármilyen színvonalas is, egyelőre nem veheti fel a versenyt a hatalmas amerikai kínálat csábításával.²⁹ Mihelyt azonban a magyar közönség hozzászokik a sorozatok áradatához, elsajátítja a tudatos, szelektív és kritikus televíziózás módjait, megismeri az egyes műfajok, például a szituációs komédia eszköztárát, esetleg ismét felébred az érdeklődés a sajátosan magyar változatok iránt, amelyek egyszerre hatnak különlegesnek és különlegesen ismerősnek az amerikai, latin-amerikai, német, francia és egyéb külföldi műfajok között.

Irodalom

ARNHEIM, RUDOLF: „A mozgás” in. Kakuk Jenő – Hauser Zoltán – Szilágyi Erzsébet (szerk.): *Mozgóképkultúra*. Eger 1995.

BAZIN, ANDRÉ: *Mi a film?* Osiris–Századvég, Bp. 1995.

BÍRÓ YVETTE: *A hetedik művészet*. Osiris–Századvég, Bp. 1994.

EPSTEIN, JEAN: „A film célszerűsége” in. MKK

FISKE, JOHN: *Television Culture: Popular Pleasures and Politics*. Routledge, London and New York 1991.

HALL, E. T.: *Rejtett dimenziók*. Bp. 1995.

HEVESY IVÁN: *A némafilm egyetemes története 1895–1929*. Magyar Filmintézet, 1993.

HONT FERENC: *A színház világtörténete I*. Gondolat, Bp. 1972.

KIRÁLY JENŐ: *A tömegkultúra esztétikája I*. Tankönyvkiadó, Bp. 1992.

²⁸ A magyar komikum inkább nem-narratív szerkezetű szórakoztató műsorokban, kabarékban, színpadi bohózatokban, villámtréfákban, egy vagy több komikusra épülő show-kban kapott teret.

²⁹ A magyar sorozatok más műfajai is elvesztik korábbi népszerűségüket a kereskedelmi adók által kínált külföldi sorozatok sokaságában.

KIRÁLY JENŐ: Filmelmélet. Tankönyvkiadó, Bp. 1992.

KRACAUER, SIEGFRIED: A film elmélete I-II. Tankönyvkiadó, Bp. 1992.

LÁNYI ANDRÁS: „Tézisek a film elméletének vizsgálatához” in. MKK

LOTMAN, JURIJ: „A filmszínész” in. MKK

MCCROHAN, DONNA: *Prime Time, Our Time*. Prima Publishing and Communications, Rocklin, 1990.

TAFLINGER, RICHARD: *Sitcom: What It Is, How It Works* („The Development and Landmark Forms of Television Comedy”) <http://www.wsu.edu:8080/~taflinge/index> 1999. 09.10.

Tvthesis: The Sitcom Apparatus.

<http://www.funhaus.com/tvthesis/v2/app.html>

DINA MILETTA

Anna Margit művészete és a gyermekrajzok világa

*„Ha a barátaim felkeresnek, azért örülök,
hogy a képeimnek van mondanivalójuk a számukra.
Sokszor magam is elképedek, mi mindent látnak meg és
fedeznek fel az egyes motívumokban.”*
(Anna Margit)

Találkozásom Anna Margit művészetével egyszerű történet. A könyvtárban mindig jobbnál jobb könyvek akadnak a kezembe. Egy ilyen alkalommal találtam rá S. Nagy Katalin Anna Margitról szóló kis könyvére, mely telis-tele volt kedves és feltűnően színes képekkel. Úgy éreztem, mintha egy különös mesevilágba kerültem volna: a mesekönyvek játékos alakjai, babái néztek velem szembe, gyönyörű jelmezekbe öltöztetve, közvetlenül szólítottak meg, de ekkor még ezt az egyszerű nyelvet se értettem, nem tudtam mit akarnak mondani. A könyvet visszatettem a polcra, a látottak azonban munkálni kezdtek bennem: Hogyan lehetséges az, hogy egy felnőtt művész képei kapcsán a gyermekvilágvilág idéződött fel bennem? Miért érzem úgy Anna Margit képeit nézve, hogy számomra ez a formanyelv ismerős, de mégsem értem szavait? Miért jutnak eszembe óvodáskori rajzaim?

Kezdeti kíváncsiságomat kutatássá dagasztotta, hogy újonnan szerzett élményemet egy korábbi, a gyermekrajzok üzenete iránti érdeklődésemmel kapcsoltam össze, melyet Molnár V. József rendkívül lelkesítő előadássorozatán ismertem meg. Alapvetően két kérdésre kerestem a választ: Mi lehet az oka annak, hogy egy felnőtt, művész a gyermeki világot idézi? Milyen más értelmezési lehetőséget nyernek ezáltal a gyermekrajzi motívumok?

A gyermekek képzőművészeti alkotásai iránt már Arisztotelész kora is érdeklődést mutatott, azonban sok száz évnek kellett eltelnie azonban ahhoz, hogy a gyermekrajzok is megfelelő fontosságú helyre kerüljenek az emberi megnyilatkozások között. A gyermekrajzok megítélését nagymértékben meghatározta az, hogy a történelem folyamán miként viszonyult a felnőtt társadalom a gyermekekhez. A XIX. század végére kialakult a modern gyermekszemlélet: a gyermek sajátos világnézettel rendelkezik, a társadalom problémái csak a felnőtteket érintik, a gyermek problémái a felnőttek életkörülményeitől függetlenül megoldhatók, csak meg kell ismerni a gyermeki világot. Ennek a feltárására vállalkozott a XX. századi gyermeklélektan, mely tudományos alapokra helyezte a gyermek képzőművészeti irányultságának kérdéseit.

Többféle elképzelés is született arra, hogy vajon milyen belső készítés vezet a rajzoló gyermek kezét: G.H.Luquet, Herbert Read és Jean Piaget elméleteiben közös,

hogy a gyermekrajzot a képzetek és az észlelések tárgyi lényegének értelmezéseként fogalmazták meg. A rajz nem pusztán a velünk született ábrázolási ösztön megnyilatkozása, sokkal több annál. A gyermek rajzaiban a világ megismerésének tartalmát fejezi ki. A gyermek szellemi fejlődése során állandóan változó belső tapasztalatok, a világképet felépítő képzetek jelennek meg a rajzokon.

Míg a korai gyermekrajz szakaszban a gyermeki ábrázolásmódot az határozza meg, hogy mit tud a dolgokról – ez az intellektuális realizmus –, a gyermek kilenc éves korától már azt akarja lerajzolni amit lát, és ahogyan látja. Ábrázolására a szemléleti realizmus lesz jellemző. Az ábrázolás, mint a valóság rögzítése, kifejezése veszt a vonzerejéből. Az írás, a beszéd, az eljátszás válik a jellemzőbbé, s tizenkét éves kor körül eltűnik a spontán örömteli cselekvés, lezárul a gyermekrajz korszak.

Felhasználva a gyermeklélektani kutatások eredményeit a művészet a XIX. század végén és a századelőn a primitív felé fordult. Mi lehetett ennek az oka? Az európai civilizáció válságát élte, ez a fordulat egyrészt a kulturális tradíció megtorpanásának és a konvenciók kiégésének volt a tünete, másrészt tekinthető a vizuális nyelv felfrissítésére tett egyfajta kísérletnek is. A primitív művészet felfedezésével közel egy időben került az érdeklődés középpontjába a népművészet, a gyermekrajzok és az elmebeteg művészetének különös világa.

A XX. századi művészetben, az expresszionizmusban és a szürrealizmusban váltak művészi valósággá az emberi valóságnak, pszichének olyan viszonylatai, amelyek épp ezeknek a művészi megnyilvánulásoknak a nyelvén voltak a legjobban kifejezhetőek: a skizofrén gondolkodásmód, a skizoiddá növekvő belső szorongás nem volt visszaadható szokásos kifejezési eszközökkel. A szürrealizmus kereste azt az elvársolt világot, amelyet a gyermeknek az ideovizuális belső modellek készen nyújtanak, a rendkívülinek és a nem anyaginak azt a valóságszintű ábrázolását, amely a gyermeknek természetes. A gyermekkor a biztonság, az ártatlanság, és a gondtalanság, eredendő világkép által meghatározott színes mesevilága, mindannyiunk elvesztett mikrokozmosza, melyet felnőtként megpróbálunk újrateremteni.

Egy kissé rendhagyó életrajzot felvázolva kerestem azokat az eseményeket, körülményeket, melyek szerepet játszhattak abban, hogy Anna Margit művészi formanyelve a gyermeki világot idézheti. Művészetét formálhatták a dobozi kis tanyán töltött gyermekévek: a családi ünnepek, a vidám és színes hagyományok, játékok emléke, az első kukoricacsutka bábu, mely a későbbi művek főszereplőjévé is vált.

Anna Margit egyszerre volt egy érettebb művész – Ámos Imre – társa, maga is művész, nő és zsidó egy olyan történelmi helyzetben, amikor a túlélésért álnév mögé rejtőzködve nap mint nap meg kellett küzdenie. Művészetének önmeghatározó törekvését az említett körülmények tovább erősítették.

Az 1937-es párizsi találkozás Chagall-lal, a szeretett társ elvesztése felett érzett, hol erősebb, hol pedig múló fájdalom, a szentendreai szerb egyházi kultúra, valamint a barátok, Vajda és Korniss által közvetített népi kézműves tárgyak világa teremtette meg azt a művészi világot, mely a lelkében kialakult érzelmi világnak keresett megfelelő megjelenítési formát, így kaphattak művészetében helyet a gyermekrajz-szerű, primitivizáló stílusis jegyek is.

Alkotásai egyedi és eleven képzeletet tükröznek, egyedülálló képi világában az ifjúkor emlékei, a világ nagy horderejű aktuális eseményei egyetlen nagyarányú mítosszá alakulnak, szürrealistának azonban csak annyiban mondható, amennyiben képei a szubjektumon átszűrt realitást közvetítik. Férje, Ámos Imre művészetét „aszociatív expresszionizmus”-ként határozta meg.

A hatvanas évek termékeny időszakának után, az évtized végére Anna Margit művei elveszítették játékosságukat, kedvességüket, komorrá váltak. Ez nem jelentette azt, hogy a képek elveszítették volna költészetüket is, sőt éppen ez volt az az erő, melynek köszönhetően Anna Margit továbbra is alkotott. Kifestette magából a szomorúságot. A múlt fényességét megőrizte, ám a jövővel kapcsolatban elveszítette a reményt. Ekkor minden eddiginél jobban magába fordult. Mesevilága nem tudta többé megszelídíteni a kegyetlen valóságot. A képek állandó főszereplői a babák. A női alakokba szinte kivétel nélkül önmagát helyettesíti be. A nem kimondottan önarcképeiben is ugyanazok a témák foglalkoztatják, mint amelyek a bohócokban, népies giccses tárgyak által ihletett alakokban: az özvegység és a magány.

A műelemzéshez három, 1970-ben készült képet – két Piétát és Az özvegy címűt – választottam, melyek Anna Margit életének és művészi pályájának azt a rendkívül izgalmas pillanatát „fényképezik le”, amikor a hosszú évekig tartó, magába forduló fájdalom megszelídül és a művész megleli a lelki békéjét. Mindez leolvasható a képekről, az árnyaltabb megértést segítheti a gyermekrajzi jegyek szerepének vizsgálata.

Anna Margit művészetével kapcsolatban is megjegyezhető, hogy a művészi nyelv használata nem teszi mindenki számára egyértelművé képeit. Megértésükhöz éppannyira szükség van élettörténetének ismeretére, mint a gyermekrajzok esetében a kis alkotók rajzmagyarázataira. Mindazonáltal ismerve Anna Margit életének történetét sem lehetünk biztosak benne hogy megértjük a képek üzenetét. A műalkotás minden egyes befogadással új értelmezési lehetőséget rejt magában.

Az elemzéshez Molnár V. József elméletét használtam fel, mely összegzi a gyermeklélektani kutatások eredményeit, s a gyermekrajzokon megjelenő archetipikus motívumok szerepének pontos meghatározásával kulcsot ad kezünkbe a rajzokon keresztül a gyermeki világkép és végső soron önmagunk megértéséhez.

A Nap-őskép a gyermekeknél egyrészt a Teremtőre történő utalás, másrészt viszont ezzel fejezik ki a tökéletesség, felnőtté válás iránti vágyakozásukat, s végső soron az élet teljességét is. Anna Margit képein mindhárom asszony, bábú fején nap-sugárszerű korona található. A két Pietán azonban eltérő szerepet kap a Nap motívum használata: az egyik a halott gyermekét ölében tartó özvegy reményteliségét erősíti, míg a művész életében bekövetkezett fordulópont után ugyanez a témájú kép élettel telítettséget sugároz: a nőalak napkoronája glóriaszerűen ragyog, hangsúlyozott fényessége boldogságról tanúskodik. A gyermekek rajzain gyakori az ehhez hasonló sugárzó korona, melyet általában azok a személyek kapnak, akikre a gyermek felnéz, aki a példaképe. Így viselhet koronát az anya és az apa is.

A korona csúcsain található gyöngyök a szüziességre utaló motívumok a gyermekrajzokon. Anna Margit képein nem találkozunk gyöngyökkel, a művész ábrázolt alakjai bőrébe bújva fejezi ki, hogy az életében történt szörnyűségek megtörték ártatlanságát.

Megjelenik a képeken a leánygyermek egyik jellegzetes motívuma a hatalmas fátyolkoronával borított királynő is, akinek fátyla az áldozatos anyai gondolkodás kifejezője.

A virágok szerepe a gyermekrajzokon a Naphoz hasonlóan a vitalitás kifejezése. A már említett megtalált lelki nyugalmat, boldogságot apró virágok, a termékenységi szimbólumnak számító mákgubó, és az égbolton a Nap helyett ragyogó rózsa hangsúlyozza. A művész előző korszakát lezáró komor hangulatú képén a virágábrázolás nem kapott ilyen szerepet.

Talán az egyik legizgalmasabb felismerés a következő volt: a gyermek az égitesteket a következőképpen helyezi el a rajzlapon: balkéz felől található a Nap, vagy esetleg középen, s jobb kéz felől a Hold. Balról jobbra haladva ábrázolja a történetet reggeltől estig. Anna Margit képén helyet cserélt a két égitest. Miért? Azt mondhatja az égitestek helyének felcserélésével, hogy eddig szomorú voltam, de ezután boldog lehetek és reményekkel teli.

Ugyanezt a felismerést erősíti a nőalakok „sminkje”. A rúzs jelentőségének az ismerete a gyermekrajzokban fontos lehet a pontos megértés szempontjából. A rúzs a szín és a hang analógiás összetartozását jelöli a gyermekrajzokon. A múltat kifejező asszony szótlanságát a száj csak körvonalában történő ábrázolása mutatja. Az étellel és reményekkel teli jövőről egy hangsúlyos vérvörös száj kíván nekünk szólni. Az ég, a fény felé törő főként fiúgyermekekre jellemző létra-motívum ezen a képen az alakat kísérő két növényben jelenik meg, azért, hogy a képen alkalmazott összes életre és reményre utalás méginkább megerősítést nyerjen.

A valóságos cselekvések kiváltotta lelki történések ábrázolására, képletes közvetítésére a gyermekkel születő ösképek alkalmasak. Anna Margit szintén segítségül hívta ezeket az ösképeket, hogy művészetét, gondolatainak közlését ezáltal még érdekesebbé, árnyaltabbá tegye.

Anna Margit egész életművére érvényes lehet a szemlélő bizonytalansága. A művész maga bizonytalanít el bennünket. Mesevilágával annyira elvarázsol, hogy már nem tudjuk hol a határ mese és valóság között. Ilyen feltételek mellett ez a dolgozat sem lehet más mint feltevés.